

b © r e c

6-7

1977

Revija za zgodovino NOB in ohranjevanje revolucionarnih tradicij

Ustanovitelj revije: Republiški odbor Zveze borcev Slovenije

Izdajatelj: Založba Borec

Urejuje uredniški svet: Lado Ambrožič ml., France Filipič, dr. Tone Ferenc, Ivan Križnar, Radko Polič, dr. Miro Stiplovšek, France Sušteršič in Zima Vrščaj

Glavni in odgovorni urednik: Črtomir Šinkovec

Uredništvo sprejema sodelavce in bralce vsak dan od 9. do 12. ure

Rokopise pošljite na naslov: Uredništvo »Borca«, Ljubljana 61000, Miklošičeva 28/I

Poštni predal 203, telefon: 061 320-477

Nenaročenih rokopisov in fotografij ne vračamo

Vsebina

- 321 **Milan M. Miladinović:** Titov humanizem v NOV in socialistični revoluciji
330 **Fani Okič:** Izročilo, pesem
331 **Ivan Sulič-Iztok:** Partizanski pohod v Rezijo
345 **Marjan Znidaršič:** Ilegalne tehnike v Mariboru v letih 1941—1945
357 **Dr. Tone Ferenc:** Partizanska zmaga v Razorih
369 **Jože Vidic:** Miniranje nemške orožniške postaje v Vačah
380 **Fani Okič:** Še včeraj so v koloni šli, pesem
381 **Dr. Tone Zorn:** Iz delovanja nemškonacionalnega društva Deutscher schulverein Südmark v prvi polovici tridesetih let
387 **Ivan Sulič-Iztok:** Ustanovitev Primorskega odreda
391 **Fani Okič:** Predsmrtna vizija 1942, pesem
393 **Tone Ožbolt:** Črnorokci v Ajblju
398 **Črtomir Šinkovec:** Obisk Na griču, pesem
399 **Gema Hafner:** Smrt na pragu svobode
402 **Franci Lakovič:** Oče sinu-domobrancu, pesem

Politični razgledi

- 403 **Florjan Laimiš:** Zair — drugo afriško prebujenje

Likovna umetnost

- 407 **Iztok Durjava:** Bosensko-hercegovski slikarji-partizani v Muzeju ljudske revolucije Slovenije

Književnost — ocene

- 411 **Črtomir Šinkovec**
Tito 1892—1937—1977
412 **Črtomir Šinkovec**
Knjiga o Richardu Sorgeju, obveščevalcu stoletja
413 **Slavko Rupel**
Dve knjigi: Komandant Stane in Velika preizkušnja
414 **Dr. Miroslav Stiplovšek**
Dr. Milan Ževart: Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini

Bibliografija

- 416 V oceno smo prejeli

Grafika na naslovni strani: France Mihelič: Partizanski juriš, linorez

Revija »Borec« je bila z ukazom predsednika republike Josipa Broza-Tita odlikovana ob petindvajsetletnici izhajanja z redom zaslug za narod s srebrnimi žarki

Naročila in reklamacije pošljite na naslov: Založba Borec — za revijo »Borec«, Ljubljana, Miklošičeva 28/I., telefon 320-477, poštni predal 203, ali na žiro račun pri SDK v Ljubljani 50101-833-31002, naročniki v tujini pa na račun pri Ljubljanski banki v Ljubljani 50100-620-107-32040-000-457. Celoletna naročnina znaša 80 dinarjev, polletna 40 dinarjev. Posamezna številka 8 dinarjev. Tisk: Tiskarna Ljudske pravice v Ljubljani

Milan M. Miladinović

Titov humanizem v NOB in socialistični revoluciji

Titova revolucionarnost in humanizem nepretrgano izstopata. Revolucionar se bojuje za nove družbene odnose, v katerih ljudje ne bodo izkoriščani in brez pravic, za takšne odnose, kjer se bo človek uveljavil s svojim delom in razumom ter postal gospodar naravnih zakonov in družbenih pogojev svojega bivanja. V tem je viden stvarni Marxov humanizem in zato je revolucionar humanist, ki ljubi ljudi, se bori proti vsemu, kar zavira človekovo uveljavitev in žrtvuje sebe, da bi človek postal človek, za cilje delavskega razreda, partije in naroda. Posebnost Titove revolucionarnosti je nenehen boj za takšne družbene odnose in gospodarske pogoje, v katerih bo lahko človek-proizvajalec v skupnosti povezano z drugimi enakopravnimi posamezniki humaniziral sebe in celotno družbeno skupnost. To potrjuje, da je Tito zapisal sebe boju za ustvarjanje socialistične humane družbe. Kot revolucionar gleda vedno naprej, pospešuje napredek in se polno angažira pri uresničevanju humanističnih sporočil socializma.

Na vseh stopnjah socialistične revolucije jugoslovanskih narodov in narodnosti je Tito izražal humanistično zaupanje v moč človeka, v moč, da buržoazno staro-jugoslovansko družbo spremeni v novo, socialistično. To zaupanje ga ni zapustilo niti v najtežjih dneh današnje zgodovine jugoslovanskih narodov in narodnosti. Vera v moč in osveščenost delovnega človeka prevladuje v Titovi osebnosti še danes, kar se jasno vidi v vsaki njegovi besedi in dejanju. Delovni človek, ki sledi Titovi besedi in delu, je pripravljen pokazati svojo proizvodnjo in samoupravno moč, kot jo je dokazal že v revolucionarnem boju.

Tito ne verjame v »nadjudi«, ampak v človeka, »ki zna pritegniti ljudi in doseči, da z njim sledijo interesom naroda.«¹

Že pred prihodom na čelo partije, še bolj pa po tem, si je Tito prizadeval, da bi jugoslovansko delavsko gibanje, in ne samo to, postalo nosilec novega pogleda na svet, da bi izražalo interese delavskega razreda, da bi se borilo za družbo, v kateri bi bilo mogoče uresničiti najbolj humane ljudske ideale. Kot marksist, revolucionar in humanist se je boril proti nacionalni, socialni in ekonomski neenakosti in izkoriščanju, proti družbi, v kateri je človek ponižan in le sredstvo v rokah

kapitala, s katerim se ustvarja dobiček. Tito je najgloblje razumel dani zgodovinski trenutek in mu ni bilo žal naporov in revolucionarne energije pri ustvarjanju takšne družbene moči, ki bo sposobna organizirati boj in povesti delavske množice, da zrušijo nečloveške pogoje ljudskega bivanja. Jasno je, da je bilo mogoče to doseči le z razvijanjem zavesti o resničnih interesih delavskega razreda, z organiziranim bojem in z močno in enotno avantgardo na čelu s Komunistično partijo Jugoslavije. Tito je zahteval, da je treba delavske množice osvestiti, jim pokazati njihovo socialno in revolucionarno moč ter njihovo mesto in vlogo v družbi. To je pogoj za njihovo pripravljenost, da izpeljejo socialistično revolucijo. Zaradi tega je Tito vso svojo bojevitost namenil dvigu razredne zavesti in usposobitvi delavskega razreda za uspešno izvedbo socialistične revolucije in afirmacijo njenih humanih ciljev.

Samo partija kot idejnopolitična in etično-humanistična avantgarda delavskega razreda Jugoslavije je lahko povedla narode in narodnosti v boj za uresničitev etično-humanih ciljev in revolucionarnih nalog. Tito se je zavedal, da frakcijski boji razjedajo enotnost partije in ji onemogočajo, da se postavi na čelo delovnih množic in vodi njihovo revolucionarno dejavnost. Zato je storil vse, da je partijo ozdravil in v njej vzpostavil komunistično-humane odnose. V njej je razvil prijeteljstvo in ni mu bilo žal truda, da bi ustvaril tako enotno revolucionarno silo, ki bi lahko stala na čelu delavskega razreda in vseh zatiranih in brezpravnih v njihovem boju za nove družbeno ekonomske odnose. Čudno je, da Komunistična partija, ki se je odločila, da se bo borila za take humano-etične in politične cilje, kot so osvoboditev družbe izkoriščanja in dehumanizacije, vse do prihoda tovariša Tita za njenega generalnega sekretarja v svojih vrstah ni uspela zgraditi medsebojnih odnosov na humanističnih principih Marxovega realnega humanizma. Tito je moral vložiti veliko truda, da je povrnil zaupanje članov v vodstvo partije, da je razvil tovariške odnose, enakopravnost v kritiki, iskrenost in medsebojno spoštovanje. Tako preurejeni medsebojni odnosi so partiji omogočili, da je povedla delavske množice v boj za zrušenje buržoazije.

V Komunistično partijo Jugoslavije in njeno vodstvo je Tito uspel vnesti vsestransko skrb za ljudi in zahteval, da je treba narediti vse, da bi dobri ljudje in revolucionarji ostali v partiji in razrednem boju za uresničitev humanih ciljev komunističnega gibanja. Že maja leta 1939 je tovariš Tito zapisal, da so »največja dragocenost partije njeni ljudje«.² Boril se je za to, da se partija loči od frakcionاشev in s tem prepreči odmik od razrednega, revolucionarnega boja in marksizma-leninizma. Generalni sekretar KPJ je zahteval, da je treba pomagati tistim članom KPJ, SKOJ in drugim revolucionarjem, ki so se pregrešili proti principom delavske partije in delavskemu gibanju. Takšno stališče je pripomoglo, da so mnogi revolucionarji ostali zvesti partiji in delavskemu razredu, se osvobodili napak in dokazali svojo vrednost v razrednem boju in še posebej v socialistični revoluciji. Svetoval je strpnost v vzgoji ljudi in zapisal, da je tistim, ki delajo napake »treba potrpežljivo razložiti njihove napake in zablode, moramo jim pomagati, da spoznajo«³ bistvo svojih napak in zablod, da bi se vrnili na pot revolucionarnega boja in marksizma-leninizma. Tudi v teh njegovih mislih in stališčih je izražena vera v ljudi, da se popravijo in postanejo iskreni in pravi revolucionarji na delu.

Posebno pozornost je Tito posvetil zaščiti članov partije pred policijo in provokatorji. Pisal je, da je budnost potrebna »ne le do vseh provokatorjev, ampak tudi do vseh tujih in protipartijskih elementov«.⁴ Zahteval je strogo tajnost in skrivanje partijskih skrivnosti. Vedno je poudarjal, da življenje komunistov ne

Josip Broz Tito leta 1937, ko je prevzel vodstvo KPJ

pripada samo njim, ampak delavskemu razredu in narodu. Zaradi tega je bila pod Titovim vodstvom organizirana vsestranska pomoč tovarišem v zaporih buržoazne Jugoslavije. Pod njegovim vplivom so bili ustanovljeni taboriščni in zaporniški odbori, ki so tovariše v zaporih preskrbovali s potrebno literaturo, jih obveščali o delu partije, preskrbovali s hrano in z drugimi potrebščinami. To je bila humanistična skrb in moralna podpora ljudem, ki so pred razrednim sovražnikom branili interese partije in delavskega razreda. Ta neprestana povezanost je močno vplivala na zavest tovarišev, da so še vedno močno prisotni v partiji in delavskem gibanju, da so v tem boju še vedno videli svoje mesto in vlogo, da se niso počutili osamljene, ampak jim je vse to potrjevalo, da so še vedno del partije in delavskega gibanja. Takšen odnos in skrb sta jih hrabrila in jim vlivala nove moči, da so delali še z večjo voljo in upornostjo, se izpopolnjevali v znanju marksizma-leninizma, se učili tujih jezikov in si pridobivali splošno znanje. S tem so kaznilnice postale kraj, kjer so se revolucionarji izoblikovali in prekalili za prihajajoča usodna revolucionarna dogajanja.

Pod Titovim vodstvom je KPJ pospešila boj za boljše življenjske pogoje in za pravice delovnih množic. S štrajki, demonstracijami, letaki, z razgovori in tudi drugimi propagandnimi sredstvi je KPJ naredila vse, da bi dvignila razredno zavest in da bi pridobila delavce in kmete za boj za boljše življenje in delovne razmere. V tem je izražen Titov humanizem, pa tudi revolucionarna opredelitev in mišljenje, da lahko le z neprestanim razrednim bojem uresničimo revolucio-

narne humanistične cilje delavskega gibanja. Samo tako se lahko delavci in kmetje prepričajo o pripravljenosti in sposobnosti Komunistične partije in revolucionarnih sindikatov o njihovi avantgardni vlogi v spreminjanju sedanjih družbeno ekonomskih odnosov.

Generalni sekretar KPJ je opozoril tudi na potrebo po dvigu ljudskega dostojanstva in po afirmaciji vrednot ustvarjalca materialnih in drugih dobrin. Kapitalizem je ljudsko dostojanstvo spremenil v materialne dobrine, kot je rekel Marx, a komunistično gibanje vse podreja človeku, ker je človek najvišji cilj, h kateremu stremi proletarska revolucija. Tito je izhajal iz teh Marxovih revolucionarno-humanih misli in je vse delovanje v KPJ usmeril v ohranitev in razvijanje ljudskega dostojanstva, ker se lahko le ponosen človek bori za ljudske vrednote, za čast, ponos, za svoje ideale. Zaradi tega je tudi sam v vseh zaporih, kjer je bil, s tovariši z gladovnimi stavkami prisilil nečloveški buržoazni sistem k popuščanju in vsaj delno priznanje človeških vrednot človeka, ki se bojuje za ideale revolucije. Tako je delal zato, da bi zaščitil dostojanstvo ujetih in obsojenih revolucionarjev in preprečil tako drastične torture, kot jih je uporabljala buržoazija nad delavci in revolucionarji.

Titov humanizem je prišel do izraza tudi v nenehni skrbi za pridobivanje znanja in s tem za obogatitve človekove osebnosti in moralnopolitičnih vrednot komunista-revolucionarja. Tako je gradil partijo in organizacijo delavnih množic, ki so v svojih vrstah že izoblikovale vzorec prihodnjih odnosov v družbi po zmagi revolucije.

Samo v treh letih revolucionarnega boja (od 1937 do 1940) je tovariš Tito vnesel v partijo novo življenje, partija je postala idejno politično enotna in organizacijsko usposobljena uresničiti revolucionarno humane in etične cilje.

II

Pod Titovim vodstvom so bile v proletarski humanizem NOV in socialistične revolucije vnesene nove kvalitete v uresničevanju in uveljavljanju človeka z resničnimi pogoji, da človek postane najvišja vrednota. Revolucija je razplamtela humane in revolucionarne lastnosti, ki so se skrivale v človeku, ki pa jih je dušila in deformirala razredna družba. Omogočila je, da pridejo do izraza najplemenitejše ljudske lastnosti v boju ter da se še obogatijo in razvijejo z novimi vrednotami kot so človečnost, prijateljstvo, junaštvo, poštenost, delavnost, pomoč drugim, kadar jim je najbolj potrebna, pripravljenost prenašati težave zaradi ustvarjanja boljših in bolj človeških življenjskih pogojev, nesebičnost, junaštvo v boju in dokazovanju resnice, iskrenost, skromnost, kolektivnost, predanost, načelnost in drugo.

Tito je z osebnim primerom v odnosu do borcev v vojni in revoluciji dokazal možnost humanosti in moralne lepote v odnosu do človeka. »V naši narodnoosvobodilni vojni«, je rekel, »predstavljajo največjo vrednost borci. Njim mora biti namenjene kar največ naše pozornosti tako v bojih kot zunaj njih, vselej in ob vsaki priložnosti. To je prva in osnovna dolžnost vseh starešin.«⁶ V pismu pokrajinskemu komiteju KPJ za Srbijo je generalni sekretar KPJ tovariš Tito zahteval, da je treba več pozornosti nameniti kadrom. »Za nobeno ceno ne smemo več dovoliti, da bi se naše vrste redčile. Nemudoma prevzemite naloge, da ohranimo čimveč ljudi — to je ena naših glavnih nalog.«⁶ Tudi pri vojaških operacijah je vedno zahteval, da je treba skrbeti za življenje borcev, da s čimmanjšimi žrtvami zadamo sovražniku kar največ izgub tako v njegovi živi sili kot tehniki. Osnovno pravilo,

Tovariš Tito kot vrhovni komandant NOV in POJ v Mliništu v Bosni leta 1942

ki ga je postavil vrhovni komandant NOV in POJ je, »da mora vsak starešina opraviti dobljene naloge brez ali z minimalnimi žrtvami« in poudarja, da je umetnost poveljevanja z enotami v vojni prav v tem, da nalogo opraviš »dobro in z majhnimi žrtvami«. ⁷ Govoril je, da so šli »naši narodi v boj prav zato, ker želijo živeti, ker ljubijo svobodo. Naša mladina ni šla v boj in padala zato, ker ne bi želela živeti, ampak zato, ker je življenje ljubila, ker je verjela v boljše in srečnejše življenje, v srečnejšo prihodnost.« ⁸ S tem je tovariš Tito zavrnil nekatere zlonamerne trditve o fatalističnem gledanju naših ljudi na življenje in smrt. Tito je vse take kritiziral in zapisal. »Razmah splošne vstaje in uspeh narodnoosvobodilnega boja nekateri pripisujejo nekaterim nesmiselnim argumentom kot so gore, gozdovi, nacionalna neenakost pa celo nekakšen fatalističen odnos naših narodov do življenja in smrti, ki je lasten primitivnim narodom. Vse te trditve so, razumljivo, netočne, nesmiselne in žaljive.« ⁹

V ukazu Deveti dalmatinski diviziji je Tito na prvo mesto postavil zaščito ljudi. V tem ukazu je zapisano: »Izogibajte se velikih bojev, ki bi zahtevali preveč žrtev.« ¹⁰ Tudi v drugih ukazih, napotkih in pismih je zahteval, da je treba varovati življenje borcev. To je najgloblji smisel, ki ga je dal tovariš Tito boju proti okupatorju in nasprotnikom revolucije. Obvarovati življenje ljudi in osvoboditi deželo, ustanoviti nove družbene odnose je bil Titov cilj, cilj revolucionarja-humanista.

V svojem zavzemanju za ljudi in poudarjanju vrednosti življenja je vrhovni komandant NOV in POJ kritiziral pretirano junaštvo. Od vodstva in borcev je zahteval, naj ob izpolnjevanju dolžnosti mislijo tudi na svoje življenje. Kritiziral je tiste tovariše, ki se »igrajo s svojim življenjem, ki je danes še bolj kot kdajkoli potrebno partiji in nam«. ¹¹ In prav Titova je zasluga, da so borci cenili svoje življenje in spoznali, da v boju za novo življenje pomeni pripravljenost na hrabrost, žrtvovanje za komunistične in osvobodilne ideale.

Zahteval je, da moramo še naprej posebno skrbeti za ranjence. To njegovo načelo je prišlo še posebej do izraza v bitki na Neretvi, ki jo upravičeno imenujemo »bitka za ranjence«. To je bila ena najbolj humanih bitk v zadnji vojni. V njej se je uresničil ves Titov revolucionarni humanizem — narediti vse, da rešimo ranjence pred fašističnim uničenjem, pa čeprav bodo zaradi tega vojne operacije potekale počasneje. O tem je Tito dejal: »Bitka za ranjence v četrti ofenzivi je bila enkratna v svetovni zgodovini. Naši borci se zaradi tega niso nikoli pritoževali. To je bil za nas pomemben moralni faktor, ker so ranjenci spoznali, da ne bodo v nobeni situaciji pozabljeni.«¹² Humanost se vidi tudi v ukazu vrhovnega komandanta glavnemu štabu NOV in PO Hrvatske 6. marca leta 1943, kjer je med drugim rečeno: »Naši premiki so upočasnjeni, ker imamo s seboj 3500 ranjencev. Pri Gornjem Vakufu—Prozoru že osem dni divjajo krvavi boji. Razbili smo 718. nemško divizijo in dele 369. nemške divizije... Sovražnik dobiva okrepitve. Izgube na obeh straneh so velike, a rešiti moramo ranjence.«¹³ Hkrati z bitko za ranjence se bije tudi boj za civilno prebivalstvo, ki se umika s svojo vojsko. »To je bitka za narod, za ljudi,« je pisal Tito. Z nami je krenilo desettisoče ljudi iz Korduna, Like, Banije in Bosanske krajine.«¹⁴

Titov revolucionarni humanizem se je izražal tudi v medsebojnem zaupanju borcev in enot, v afirmaciji najbolj pozitivnih pridobitev skupnega boja narodov in narodnosti Jugoslavije zaradi krepitve bratstva in enotnosti, v izkazanem zaupanju ljudem s tem, da so opravljali za revolucijo pomembne naloge, v omogočanju borcem, da razvijajo svoje človeške sposobnosti in v potrjevanju revolucionarnih in moralnih lastnosti. V vseh teh odnosih so poudarjeni najbolj človeški odnosi v tako težkem trenutku v zgodovini naših narodov in narodnosti, v trenutku osvobodilne vojne in socialistične revolucije.

V Centralnem komiteju KPJ in Vrhovnem štabu NOV in POJ je bilo po Titovi zaslugi ustvarjeno ozračje, v katerem je prišlo do izraza zelo razvito prijateljstvo in humanizem. V pismih in poročilih najdemo enkratne primere izražanja humanizma in prijateljske pozornosti. Ko je obveščal o pripravah na sovražnikovo ofenzivo, je Svetozar Vukmanović-Tempo pisal Vrhovnemu štabu in generalnemu sekretarju KPJ zelo prijateljsko pismo, v katerem pravi tudi naslednje: »...zelo dobro vem, da nam ta ofenziva (druga sovražnikova, op. M. M.) ne bo veliko škodila. Skrbi me le to, da nas sovražnik ne bi udaril na najobčutljivejšem mestu, to je, da se tebi in vam ne bi zgodilo kaj hudega.«¹⁵ Prav to je opazno tudi v pismih in poročilih Moša Pijade. V enem izmed pisem, v katerem piše o stanju v Črni gori, se Moša Pijade obrača Titu z naslednjimi besedami: »Z mojega osebnega stališča, ki pa ni pomembno, mi je žal, da bom tako dolgo ločen od vas... Dan je izpolnjen, podnevi delam v štabu, ponoči pa na terenu in mi ni dolgočasno, a vas vseeno pogrešam.« Pismo konča z besedami: »Zanima me, kako živite... kako se preživljate.«¹⁶ V naslednjem pismu pa piše: »Če prideš v Pivo, te bom obiskal ali pa ti nas obišči. Bojim se, da boš odšel daleč in mi je težko, da nisem z vami... Veliko mislim na vas in vas vse toplo pozdravljam... Šiki.«¹⁷ Globoka navezanost in prijateljstvo se vidi tudi iz pisma Iva Lole-Ribarja, Edvardu Kardelju, v katerem je zapisal, da je Tito »zelo zadovoljen, da sem prišel in mu je zelo žal, da si ti tako daleč. Skrbi zate.«¹⁸ Titov humanizem je še posebej prišel do izraza v odnosu do književnika Vladimirja Nazorja, ki mu je izrazil vse spoštovanje in prijateljsko skrb. To se vidi tudi iz Nazorjevega pisma. »Tito mi je poslal precej jabolk, ki se mi v ustih kar topijo, in tri zavitke vitaminov. Zelo želi, da se v Gazvi dokončno pozdravim.«¹⁹

Tovariš Tito pri slapu Plive 28. novembra 1943, to je dan pred drugim zasedanjem AVNOJ v Jajcu

V splošni krizi humanizma, ki je nastala zaradi buržoaznih deformacij, je bila socialistična revolucija tista sila, ki je hkrati z reševanjem družbenih protislovij uveljavljala tudi humanistični smisel boja za novo družbo in novega človeka, ki se je rojeval v ognju revolucije. KPJ s Titom na čelu je v medsebojne odnose vnesla veliko novega duha, vrnila človeku moč in samozaupanje ter krepila njegovo zaupanje v ljudi in v možnost bolj humanega življenja. V borčevskih vrstah je razvijala humanistični duh in s tem vplivala na humanizacijo celotne narodnoosvobodilne vojne in revolucije. Takšna je bila naša vojska tudi v odnosu do ujetih sovražnikovih vojakov in v odnosu do tistih, ki jih je zavedlo sodelovanje v sovražnikovih vrstah.

Od borca-partizana je takšna usmeritev partije zahtevala, naj bo človeški tudi v odnosu do ujetih sovražnikov. Ker so nekateri partizani ob četniških izdajah v okolici Čačka in Kraljeva, kjer je bilo zverinsko pobitih mnogo partizanskih kurirjev in borcev, v trenutkih maščevanja pozabljali na vojaška pravila, ki so veljala v partizanskih odredih Jugoslavije, je vrhovni komandant NOPOJ tovariš Tito izdal ukaz, v katerem med drugim piše: »S smrtjo bo kaznovan, kdor bo maltretiral, mučil ali kako drugače izrazil osebno sovraštvo do ujetnikov, ki pridejo v naše roke.«²⁰ Prav to se vidi v odnosu do ujetnikov sovražnikovih enot. »Vemo in lahko trdimo, da se je naša armada častno borila, italijanske ujetnike smo spuščali domov in jih nismo pobijali in mučili, ampak smo hoteli iz njih narediti ljudi, ki bi razumeli in cenili naš boj.«²¹

Tito je opozarjal tudi na skrb za narod in ljudi. Zanimal se je in zahteval, da štabi enot skrbijo tudi za namestitve borcev, za počitek ter hrano borcev in ranjencev. Zahteval je, da vojaški in politični organi, partijska vodstva in organi revolucionarne oblasti pravočasno poiščejo vire za preskrbovanje enot. Vedno je poudarjal, da poteka boj za ljudi in prav zato mora imeti human značaj in borcem omogočiti, da vojne težave zmanjšajo z medsebojno pomočjo in prijateljsko pozornostjo. Ukazal je, da je treba vsestransko pomagati prebivalcem vasi, ki jih je sovražnik oropal in požgal. Tako je narodnoosvobodilna vojska nesebično pomagala ljudem na osvobojenem ozemlju celo takrat, ko ni imela dovolj hrane niti

za svoje potrebe. Naša armada je z ljudmi delila dobro in zlo. In prav zato so si tudi ljudje trgali od ust in dajali vojakom zadnji grizljaj hrane in zadnje kose obleke. S temi obojestranskimi prizadevanji se je krepila enotnost borcev in civilnih prebivalcev ter se razvil kvalitetno nov odnos med ljudstvom in vojsko ter tudi v njej. Znani so mnogi boji za ljudi in njihovo premoženje, a so zato tudi ljudje storili vse za rešitev ranjenih borcev, saj so jih nosili po globokem snegu brez hrane in počitka. Partizanski odredi in pozneje tudi brigade so izpolnjevale ukaze vrhovnega komandanta NOV in POJ, da morajo »z orožjem v roki braniti naselja, mesta in vasi pred fašističnim nasiljem«, in da »morajo varovati ljudsko premoženje pred fašističnim ropanjem.«²² Prav zaradi tega se je zgodilo, da so »kmetje v Bosni jedli koprive, da so lahko s kruhom nahranili svoje vojake.«²³

Tito se je zavzemal za moralno čistost in humanost borcev revolucije. Strogo je zahteval, da je treba prekrške posameznikov in vodstev obsoditi, svetoval pa je, da je treba biti pri tem dosleden in pravičen. Ni dovoljeval, da se partizansko ime kakorkoli razvrednoti, ker se s tem škoduje moralni, revolucionarni, borbeni in humani podobi borca. Vedno je poudarjal, da so lahko nosilci revolucije samo predani, humani in moralno čisti ljudje. Tako je govoril tudi na srečanju s predstavniki Hrvatske na drugem zasedanju AVNOJ, kjer je dejal, da ne »potrebuje nepoštenih, pa če tudi nam bi koristili.«²⁴ Držal se je Marxove misli, da se nepošteni ljudje ne morejo iskreno bojevati za moralno humane revolucionarne cilje — za interese proletariata.

Za Tita je bila humanistična dolžnost čimbolje usposobiti mlade in perspektivne, partiji in delavskemu gibanju predane ljudi. V zvezi s tem je pisal sekretarju CK KP Hrvatske Radu Končarju naslednje: »Na vodilna mesta postavite nove, mlade ljudi, ki so pokazali, da so predani, hrabri in disciplinirani tudi v današnjem času...«²⁵ Partijskim in vojaškim vodstvom je naročil, da je treba dati mladim borcem možnosti, da v praksi svobodno in vsestransko pokažejo svojo resnično vrednost. Ko so vodstva uresničevala misli generalnega sekretarja KPJ, so bili dani vsi predpogoji, seveda, kolikor so vojne razmere to dopuščale, da je lahko tu, na bojišču, vsak pokazal, kaj zmore. Tu so se razvijale »njihove sposobnosti«, a mladi so to zmogli, ker »niso bili zadrževani« in ker so »imeli polne možnosti samopobude«.²⁶

Revolucionarni humanizem je prišel do izraza tudi pri preprečevanju bratomornih bojev. Tita so medsebojni pokoli jugoslovanskih narodov in narodnosti, ki so jih razpihovali okupatorji in protirevolucionarji, močno prizadeli. Vso svojo revolucionarno energijo je usmeril v delo partije in revolucionarjev, da bi takšne spopade preprečil in z osvobodilnim bojem ustvaril čvrsto in enotno bratstvo in enotnost naših narodov in narodnosti. Prav Titu se moramo zahvaliti, da je že na majskem zasedanju leta 1941 bila sprejeta taka politična linija partije, ki bo krepila bratstvo in enotnost naših narodov in narodnosti.²⁷ Pravilno marksistično, revolucionarno in humanistično stališče do nacionalnega vprašanja je prišlo še bolj do izraza z začetkom oboroženega odpora. Vsak borec proti okupatorju in njegovim sodelavcem se je hkrati boril tudi za nove odnose med jugoslovanskimi narodi. V ustvarjanju bratskih odnosov med našimi narodi je Tito pokazal vso moč revolucionarja in umetnost vodje revolucije ter potrdil življenjsko moč marksistične nacionalne politike v jugoslovanski revolucionarni praksi. Preprečevati bratomorne boje je bila humanistična zahteva, da bi obvarovali ljudi pred medsebojnim uničenjem ter boj usmerili k odstranitvi družbeno ekonomskih vzrokov, ki so pripeljali k hitri kapitulaciji stare Jugoslavije in razvoju šovinizma in buržuaznega nacionalizma. To je bilo humanistično dejanje. Vedno je poudarjal, da je narodno-

osvobodilni boj tesno povezan z reševanjem nacionalnega vprašanja, ker je »zastava narodnoosvobodilnega boja proti okupatorju, ki jo je dvignila Komunistična partija leta 1941, hkrati tudi zastava boja za nacionalno svobodo in enakopravnost vsakega naroda posebej.«²⁸ Zato je bil in ostal zastavonoša boja za nacionalno svobodo, enakopravnost in enotnost jugoslovanske socialistične skupnosti.

Proletarski internacionalizem narodnoosvobodilnega boja, naše revolucije in KP Jugoslavije je v svetu dosegel takšen ugled prav zaradi osebnosti tovariša Tita, ker je vsestransko pomagal partizanom, partijam in naprednim gibanjem v sosednih deželah. Zavzemal se je, da bi na našem ozemlju ustanovili čimveč partizanskih enot, v katerih bi bili drugi narodi in s tem je neposredno podpiral odporiško gibanje v sosednjih državah. Proletarski humanizem in afirmacija revolucionarnega humanizma je izražena tudi v bojih za dokončno zmago nad fašizmom in kontra-revolucionarji, v prizadevanjih za zaščito socialistične dežele in v podpori revolucionarnim gibanjem v drugih deželah sveta.

V narodnoosvobodilnem boju in socialistični revoluciji je bil »izoblikovan nov tip občana — tip novega človeka«,²⁹ ki je po osvoboditvi dežele dal vse svoje moči, da bi pomagal ustvariti materialne, socialne, kulturne, politične, humane in druge pogoje za uresničitev in razvoj socialističnega humanizma.

Opombe

¹ Tito, Govori i članci, knj. XIII., str. 42, Naprijed Zagreb.

² Tito, Briga o kadrovima, Proleter 1929—1942, IRP Beograd 1968, str. 636.

³ Tito, Trockizam i njegovi pomagači, Proleter 1929—1942, str. 636.

⁴ Tito, Stanje u Partiji, Proleter 1929—1942, str. 649.

⁵ Zbornik dokumenata NOR, II, 7, str. 281.

⁶ Zbornik dokumenata NOR, I, 20, str. 116.

⁷ Zbornik dokumenata NOR, II, 7, str. 277—278.

⁸ Tito, Govori i članci, knj. II, str. 327.

⁹ Tito, Govori i članci, knj. II, str. 326.

¹⁰ Zbornik dokumenata NOR, II, 8, str. 186.

¹¹ Pismo CK KP Hrvatske dne 19. 4. 1942; dokument v IRP Beograda, št. 1666/IV, ld-13/42/ 36.

¹² Predgovor h knjigi Neretva, knj. 1. str. 8, izdal VIZ 1965.

¹³ Zbornik dokumenata NOR, II, 8, str. 244.

¹⁴ Borba z dne 4. 11. 1965, str. 7.

¹⁵ Pismo z dne 15. 1. 1942, IRPJ 590/V, 3—1/642/14.

¹⁶ Pismo z dne 11. 3. 1942, IRPJ/III, 8—3/42/108.

¹⁷ Zbornik dokumenata NOR, II, 4, dok. št. 37.

¹⁸ Pismo z dne 10. 4. 1942, IRPJ 713/V, 4—19/42/ 198.

¹⁹ V. Nazor, S partizanima, knj. 1, str. 95.

²⁰ Zbornik dokumenata NOR, I, 2, str. 223—224.

²¹ Tito, Govori i članci, knj. VI., str. 121.

²² Zbornik dokumenata NOR, II, str. 12.

²³ Tito, Govori i članci, knj. I, str. 306.

²⁴ Zbornik dokumenata NOR, II, 11, str. 453.

²⁵ Pismo z dne 12. 9. 1941, IRPJ 1777/I, 3—3 /41/34.

²⁶ Tito, Govori i članci, knj. I, str. 46.

²⁷ Odlok majskega posvetovanja leta 1941 v Zagrebu je pokazal pravilnost marksistične nacionalne politike v času razplamtevanja brutalno ubijalskih bojev. Zapisnik s tega posvetovanja jasno kaže, kako je Partija uspela zgraditi pravilno politično linijo, ki se je uspešno uporabljala v vojni in revoluciji.

²⁸ Tito, Govori i članci, knj. I, str. 174.

²⁹ Tito, Govori i članci, knj. VI, str. 45.

Fani Okič

Izročilo

*Mi nismo hoteli
sovraštva in kletve,
mi nismo hoteli
požganih domov,
mi nismo hoteli
uničene žetve,
mi nismo hoteli
solza in grobov.*

*Branili smo polja,
branili gozdove,
branili smo mesta,
branili vasi,
umirali smo
za bodoče rodove,
za tiste
ki bodo,
ki jih še ni.*

*Naj večno vam sije
sonce svobode,
naj nikdar vam sreče
naj tujec temni.
Če kdaj bi vas hotel
vkovati v okove,
branite svobodo
kot smo jo mi.*

Ivan Sulič — Iztok

Partizanski pohod v Rezijo

Pred nočjo se je spustila redka megla in zato nam ni bilo treba čakati večera za odhod. Pozno zvečer smo prišli v vas Čezsoča, kake tri kilometre od Bovca. V vasi nam je gospodarski referent izročil precej hrane, predvsem sira, fižola, nekaj moke pa tudi tobaka in čisto novo šotorsko krilo, v katerem so bile spravljene in zvezane v culo vse te dobrrote. V Čezsoči smo se zadržali samo toliko, kolikor je bilo potrebno, da smo hrano razdelili med borce na približno enake dele. Potem smo jo mahnili po cesti na levem bregu Soče proti Čezsoškem Logu. Tu smo po nezastraženem mestu prišli čez Sočo. Cesto pa smo prečkali kilometer niže pri Gornji žagi. V Dolnji žagi je bila neka vojska, kot je povedal terenec. Ne vem, ali je bila tam stalna postojanka ali pa so se Italijani ustavili samo zato, da bi zastražili prehod čez Sočo. Tega pa niso storili. Nemara jih je motilo deževno vreme ali pa so se potuhnil, ko so slišali, da prihajamo. To so samo domneve, a utegnejo biti resnične.

Vzpon na Skutnik (1721 m) po strmi vijugasti stezi je trajal prav do zore in še dlje. Ko ne bi bilo oblačno, bi nas gotovo prej pozdravilo sonce, preden smo bili tako visoko, da nas ne bi mogli opaziti iz doline. Predanili smo v strmini, poraščeni z nizkim, a gostim grmovjem. Za vodo nismo bili v stiski, saj je zraven izviral potok. Tudi hrane smo imeli še dovolj. Deževalo ni, a tudi sonca ni bilo na spregled ves dan, da smo prezebali, ker si kuriti nismo upali.

S prvim mrakom smo se napotili po grebenu proti zahodu. Cilj pohoda je bila dolina reke Bele, do tja pa je bilo še najmanj dve noči hoje. Tam, kjer so se Italijani čutili popolnoma varne in zavarovanju posvečali manj pozornosti, naj bi izvršili nekaj akcij. Predvideno je bilo rušenje železniške proge Humin—Trbiž. Nepredvidene okoliščine pa so nas prisilile, da smo načrt spremenili.

Niti dobro uro še nismo hodili, ko je po zvezi prišlo povelje za postanek. Četudi je bilo za redni odmor še zgodaj, si s tem nisem belil glave, saj nisem bil odgovoren za pohod. Moja naloga je bila, da na začetju kolone pazim, da kateri borec ne bi zaostal ali med odmori zaspal. Ker je postanek trajal le predolgo, sem šel pogledat, zakaj toliko časa stojimo. Bili smo na ozkem grebenu, s katerega so se strma pobočja gubila v globoki temini. Greben je bil tako ozek, da sem se komaj prerinil mimo sedečih borcev na čelo, kjer so tovariši pripravljali nosila. Nemalo sem se začudil, ko sem videl, da na tleh sedi komandant Rok. Povedali so mi, da je zbolel.

Kaj mu je bilo, ne vem. Ko smo odrinili na pot, ni bilo videti, da bi bil kaj bolan, vsaj nič nisem vedel, da bi kaj tožil. Naj je bilo že kakorkoli, ko so bila nosila narejena, so ga posadili nanje in odnesli v temno noč po stezi, od koder smo prišli. Koliko borcev je tedaj odšlo z njim, ne vem natanko. Vem pa, da nas je potem ostalo z Albertom Jakopičem-Kajtimirom in njegovim nekdanjim namestnikom Alojzom Bombačem-Borisom osemindvajset.

V tako zmanjšanem številu smo nadaljevali pohod. Ker sem bil zadaj, ne vem, kje so tovariši na čelu zgrešili stezo. A ker je bil na čelu komandant, sem mislil, da nas vodi, kamor steza ne pelje.

Da ne hodimo po stezi, marveč po travnatem grebenu, sem sodil po tem, ker sem vedno pogosteje padal. Drugič sem bil razočaran nad škornji, ki sem se jih še prejšnji dan tako zelo veselil. Bili so nepodkovani in gladki, zato mi je na drobni in voljni planinski travi tako drselo, da se na nobeno stopinjo nisem mogel zanesti. Hoja me je tako utrujala in noge tako bolele, da sem se mukoma vlekel za kolono naprej. Po ravnem je šlo brez težav, a ravnih tal je bilo presneto malo.

Omenil sem, da je bilo to drugo razočaranje. Prvo sem doživel že prejšnji večer. Ko smo gazili rosno travo, se mi je nabralo v škornjih toliko vode, kot da so vsi preluknjani. Lak ni prav nič varoval nog pred mokroto, kot da so škornji narejeni iz cunj. Ko sem jih drugo jutro na Skutniku sezul, jih vse dopoldne nisem mogel več obuti, dokler se ni iz njih izcedila voda. Sklenil sem, da jih sezuval ne bom več, četudi mi razpadejo na nogah. Zdaj sem šele videl, kakšen bedak sem bil, ko sem se zanje potegoval. Bilo mi je jasno, zakaj se jih je Rok tako modro rešil.

Naslednja žrtev škornjev je dva dni pozneje postal Slavko Nemec-Bevc. Ne, nisem ga prevaril. Sam je silil v to, ker je bil prepričan, da pretiravam, ko sem preklinjal škornje in čevljarja, ki jih je naredil. Mislim, da je pozneje priznal, da sem se samo delal jeznega in razočaranega, da me ne bi imeli za preveč važnega. Skratka, da bi napravil skromnejši vtis. Pozneje se je sam prepričal, kaj je bilo pravzaprav na stvari. Predlagal mi je, naj bi obutev menjala, če škornjev nočem. A preden jih je imel na nogah, se je moral dvakrat pošteno namučiti: prvič, ko jih je meni vlekel z nog, saj si jih brez tuje pomoči ne bi mogel nikoli sezuti, drugič pa, ko jih je sam obuval. Po treh ali štirih dneh se jih je odkrižal, a sezuti jih ni mogel, moral jih je zrezati. Želja po imenitnosti ga je za dolgo minila.

Na koncu grebena je pred nami znenada zazijala temna praznina. Pobočje je padalo kot prelomljeno v globino. Na dnu globeli smo zagledali odsev svetlobe. Sprva se nam je zdelo, kot da se svetloba premika, a smo brž ugotovili, da je to odsev plapolajočega ognja, ki se prebija skoz okence kakšnega doma ali kolibe. Kjer je ogenj, morajo biti tudi ljudje. A kakšni ljudje so lahko v taki divjini? Najprej smo pomislili na pastirje, vendar se je v tistih časih v planinah lahko znašel še kdo drug. Blejanje v globeli pa je vendarle naznanjalo prisotnost črede. Kurili so pastirji. Ker pa ob takem času pastirji navadno že davno počivajo, se nam je vseeno zdelo malo sumljivo, zato smo bili previdni.

Vodil sem patroljo, ki naj bi pogledala, kdo kuri tako pozno. S seboj sem vzel še nekaj fantov iz Brd in okolice Gorice, ki so govorili italijansko oziroma furlansko. Tipaje s puško za vsako stopinjo smo se prav počasi spuščali po travnati strmini v smeri mežikajoče svetlobe. Na dnu strmine smo pristali v visokih koprivah, neda-leč od dolge, s pločevino pokrite staje. Na koncu je bila koliba za stanovanje in predelavo mleka oziroma izdelovanje sira.

Tiho kot duhovi smo se približali razsvetljenemu okencu. Že bežen pogled je razkril, da ni nevarnosti. V koči sta bila samo dva moška. Sedela sta ob nizkem ognjišču, na katerem je pod velikim kotlom z mlekom veselo plapolal ogenj.

Drago Vidmar: V gozdni tišini, 1944, tuš

Pustil sem enega borca na vogalu staje za stražo, sam pa potrkal na vrata, ki sploh niso bila zaprta, pač pa samo priprta. Možakarja sta bila očitno presenečena. Na trkanje nekaj časa nista nič odgovorila, le med seboj sta se o nečem polglasno pogovarjala. Nazadnje je eden od njiju vprašal v furlanščini, kdo je zunaj. Namesto odgovora sem vstopil s tovarišema v kočo, ju pozdravil in se jima opravičil, ker ju motimo ob tako poznem času. Radi bi samo neke informacije, sem še pristavil. Možakarja sta bila res Furlana, in sicer oče in sin, oba pastirja. Bila sta presenečena, a ne prestrašena. Ponudila sta nam stole in nas povabila k ognju. Sprva sta mislila, da smo njihovi vojaki. Starejši me je vprašal, kje smo bili, da smo se izgubili. Odgovoril sem mu, da smo iskali partizane in ga vprašal, ali sta morda katerega že videla. Delala sta se, kot da o partizanih nista še nikoli nič slišala.

Mlajši je bil zelo molčeč. Eno nogo je imel poškodovano in bržkone mu zato ni bilo treba v vojsko. Starejši, njegov oče, pa je bil bistra glava. Takoj ko smo sedli k ognju, nas je nekam čudno opazoval. Očitno mu je nekaj na nas zbuvalo pozornost, a kot da se ne more spomniti kaj. Oblečeni smo bili vsi trije v italijanske uniforme, kape z zvezdami pa smo sneli in si jih zataknili za pas, kot da nam je vroče. To ni bilo nič posebnega, navada, ki sem jo dobro poznal. Srajce in nekatere druge malenkosti pa smo imeli kajpak vsak drugačne. Tudi oboroženi nismo bili enako in prav to je starega zbudilo v oči. Nekaj časa je nepremično zrl v mojo puško, ki sem jo držal na kolenih, ker je nisem imel kam skriti. Dolgo je razmišljal in kazalo je, da se skuša nečesa spomniti. Ko se je to očitno zgodilo, je nenadoma dvignil glavo, me pogledal v oči in brez uvoda pribil: »Ma questa scopo è austriaco!« (Tale puška je avstrijska.) Potem sem mu tudi jaz kar naravnost dejal, da je puška v resnici avstrijska, mi pa smo slovenski partizani. Pričakoval sem, da se bo možak ustrašil, a namesto strahu mu je na obrazu zaigrala radost. Pograbil me je za roko in mi

jo začel stresati, kot da sva že stara znanca, ki sva se ponovno srečala po dolgem času.

Medtem ko sem pastirjema razlagal smotre našega boja, je eden od spremljevalcev — mislim, da Albert Gregorič-Bojan — odšel po četo, ki je čakala na vzpetini.

Kazalo je, da sta Furlana naša simpatizerja. Skuhala sta nam cel kotel mleka, tako da smo se ga napili do mile volje in si ga še natočili v čutarice, kdor jo je imel. Dala sta nam tudi sira in cigaret. Ponudili smo jima denar, a o plačilu še slišati nista hotela.

O italijanskih postojankah, patroljiranju in sploh vedenju sovražnika pa nista vedela veliko, samo za najbližjo okolico.

Tajnost naše prisotnosti v Reziji in nadaljnega pohoda na severozahod je bila odvisna od tega, ali bosta Furlana držala besedo, kot sta obljubljala in ne bosta nikomur črhnila o tem, da sta nas videla.

Bila je še trda noč, ko smo se poslovili od pastirjev, napravili ovinek, da bi ju zmedli in se napotili po pobočju v dolino reke Rezije. Ker se je začelo daniti, smo si poiskali skrališče za predanek.

Po dolini je ležala megla, zato je bilo težko ugotoviti, kje smo. Orientirati smo se morali samo po specialki, ki jo je imel edino komandant Kajtimir. Že zgodaj zjutraj smo od nekd zaslišali vojaško trobento, ko je igrala budnico. Bili smo torej blizu postojanke, o kateri sta nam pripovedovala pastirja.

Sonce je kmalu odstrlo meglo in razkrilo dolino pod nami. Vas, ki so bili v njej Italijani, je ležala na pobočju onkraj doline. Do nje ni bilo daleč. Razločno smo slišali vojaška povelja in vpitje pastirjev, ko so zganjali živino iz staj ter jo gnali čez Rezijo v pobočje, ki smo v njem tičali. Kmalu so vsepovsod okrog nas zvonkljali in cingljali kravji zvonci.

Vse dokler se ni otoplilo, ko je živina plegla k počitku, smo se izmikali kravam in njihovim čuvarjem — pastirjem. Zvečine so bili otroci in starejši možje. Okrog poldne se je vse umirilo, postalo je čudno tiho. Vreme je bilo lepo, a zelo vroče in soparno, da nam je pot curkoma lil po telesu. Zelo smo bili žejni.

Da bi prišli do vode, smo izkoristili čas, ko so ljudje in živina počivali v senci in čakali, da se razhladi. Pomaknili smo se v dolino do reke. Nekdo, menda kuhar Simon ali pa Žikić, ki je bil intendant, se je spomnil, da bi kazalo kaj skuhati, ko smo že pri vodi. Ker s časom nismo bili na tesnem, je dal kuhar v kotel fižol. Moko, makarone in podobno je veljalo prihraniti za takrat, ko časa ne bo na pretek. Kot vsakokrat, ko je obstajala nevarnost, da bi nas dim izdal, smo tudi tokrat z noži olupili drva in jih zrezljali v trščice, da bi laže in brez dima gorelo.

Kot bi trenil je bilo nared tudi cigansko ognjišče — trije v zemljo zabiti in na vrhu skupaj zvezani koli, na katere je kuhar obesil kotel s posebno kljuko iz debelejšje žice, ki jo je bolj varoval kot puško. Kmalu je zaplapolal ogenj, a vse te skrbne priprave so bile zaman.

Voda v kotlu se še ni toliko segrela, da ne bi mogel držati roke v njej, ko smo na drugi strani reke, natanko nasproti kraju, kjer je stala Simonova kuharska naprava, zaslišali glasen italijanski govor in smeh. Prvi hip smo pomislili, da so domačini, ki bi se radi kopali. Ko smo bolj natančno pogledali, smo videli, da so res kopalci, a ne civili, pač pa alpinci.

Ogenj je bil kajpak takoj pogašen, voda odlita, napihnnjeni fižol pa je spet romal v nahrbtnike.

Medtem ko so se kopali in si prali perilo, so alpinci odložili orožje, a ne vsi, ker se vsi niso kopali. Bilo je videti, da se čutijo popolnoma varne. Ponujala se nam je

Ive Šubic: Zaseda, 1957, linorez

lepa priložnost, da bi jih nekaj potolkli, a do orožja na drugem bregu bi vseeno težko prišli, ker jih je bilo veliko preveč za peščico nas. Moralo jih je biti cela četa, več kot sto mož.

Ne glede na morebitni uspeh pa nam ni kazalo zapletati se v boj, če smo hoteli priti skrivaj in nemoteno na cilj ter izvršiti naloge, ki so bile dosti pomembnejše od izgub, ki bi jim jih morda prizadejali. V prihodnjih dneh se je pokazalo, da smo ravnali prav. Če bi se kakorkoli izdali, bi se znašli v enakem položaju kot lisjak, ko ga dvignejo psi goniči. Takoj drugi dan smo ugotovili, da je Rezija sicer mirna, ljudje nemoteno delajo, kot da vojne sploh ni, a v vsaki vasi in vasici, naj bo še tako majhna, so večje ali manjše posadke italijanske vojske, predvsem alpinci, med njimi precej domačinov. Najmanjša posadka je bila vod, to je okrog štirideset mož. Tako na gosto so jih razmestili šele pred nekaj dnevi. Bržkone so nam hoteli preprečiti, da bi z duhom upora ne okužili tudi tega področja. Prav to pa smo nameravali storiti, če bi se nam posrečilo. Hoteli so preprečiti, da bi organizirali ljudi in prišli do hrane. Deloma so tudi uspeli.

Da bi se torej izognili srečanju, smo se drug za drugim tiho kot mačke splazili skozi vrbovo grmovje ob reki navzdol, potem pa v pobočje nadnjo.

Ker se nam kuhanje fižola ni posrečilo, smo razdelili hlebec sira. Kajtimir mi je ukazal, naj poskrbim, da se to napravi čimbolj pravično. Ker novi intendant še ni imel dovolj izkušenj pri rezanju na enake dele, je to rade volje prepustil meni. Hlebec sva z delitvijo na dva razrezala na dvaintrideset približno enakih zagozdastih kosov, ker pa nas je bilo osemindvajset, so bili štirje kosi preveč. Razdelila sva tudi te štiri po istem načelu, se pravi vsak kos na pol, potem spet na pol itd. Ostanek druge delitve, štiri prav majhne koščke pa sva razdelila kar na slepo, kdor je prej stegnil roko. Nekaterim požeruhom pa se zaradi tega delitev ni zdela čisto pravična in zato sem si moral tiste, ki so dobili dodatek, zapisati, da se pri prihodnji delitvi ne bi zmotil in jim ponovno več dal.

Polenta, ki smo jo prejeli na Krnu za seboj, se je medtem skisala, seveda samo tistemu, kdor je ni že prej pojedel. Postala je spolzka in od nje so se vlekle tanke lepljive niti, ko sem jo odlomil košček, da bi jo pojedel s sirom. Mi, ki smo jo še imeli, smo jo hoteli zavreči, ker ni bila več užitna, a nekaterim se je zdelo škoda in so nam izpraznili posode in vrečke. Moj delež je pospravil Bevc in sprva je kazalo, da je vse v redu, potem pa se je začel zvijati in bruhati. Tudi drugim je bilo slabo in zato smo se odločili, da prenočimo, kjer smo, ker bolniki očitno niso bili zmožni za daljši pohod.

Za prenočišče nismo postavljali šotorov. Spali smo po grmovju kar na prostem, tako da smo imeli zjutraj oči vse zabuhle od nočne vlage. Noč je bila meglena in zelo sveža, skoraj mrzla. Zjutraj smo nestrpnost pričakovali sonce.

Prvi spopad z alpinci

Brž ko so sončni žarki spodili meglo iz grap, so se začeli od vsepovsod oglašati živinski zvonci. Da se ne bi srečali s pastirji, smo se umaknili v reber, kjer ni bilo mnogo trave. Res smo imeli celo jutro mir. Že je kazalo, da se bomo tudi tega dne izognili srečanju z domačini. Ko je postalo vroče in se je živina nehala pasti, smo spet poskusili skuhati kaj toplega, in sicer prav fižol, ki je bil že ves napet. Vodo so že zgodaj zjutraj zajeli in prinesli v skrivališče.

Ker v skrivališču ni bilo drv, so se tovariši porazgubili po goščavi v bližnji okolici, da bi jih nabrali. Prav tedaj pa sta se od nekod priklatila dva dečka, ki sta kdove za čim stikala po goščavi. Naši so ju pripeljali h Kajtimiru, ki ju je povprašal za razne podatke. Ker sta govorila rezijansko, ju je bilo težko razumeti. Ko smo posegli vmes mi, ki smo znali italijansko, ni bilo več težav. Imela sta nas za italijanske vojake, vendar smo se jima zdeli malo čudni, kot sta povedala. Dejali smo jima, da smo se namenoma kamuflirali, da bi ujeli partizane, če jih kje srečamo. Videti je bilo, da jima ti niso neznani, vsaj ne s slabe strani, ker sta se kar zdrznila in se plašno ozrla naokoli. Kdo ve, kaj vse so jima tvezili o nas.

Nedolgo zatem, ko sta dečka odšla, je starejši možakar prignal celo čredo ovac naravnost v goščavo, kjer smo se tiščali. Čeprav se je delal osuplega in presenečenega, ko je prišel do nas in smo ga nagovorili, je bilo videti, da je natanko vedel, kam je treba pognati čredo, ki je tako strahovito blejla, da se ni bilo mogoče niti pošteno pogovoriti. Sumljivo je bilo tudi to, da je sem prignal čredo, ki se ni imela pravzaprav kje pasti, ker tam ni bilo trave, pa tudi hotela se ni, ker je bila sita.

Biló nam je takoj jasno, koliko je ura. Tudi tokrat je moral nesrečni fižol spet v nahrbtnike, da počaka ugodnejšo priložnost za kuhanje. Tista dva, ki sta ga nosila, se nista jezila brez vzroka, kajti fižol je postajal vedno težji, vrhu tega jima je voda, ki se je odcejala od njega, ves dan močila hrbet.

Ne vem, zakaj se je Kajtimir odločil, da se umaknemo v grapo. Sodim, da je hotel uporabiti že večkrat preizkušeno taktiko, da preidemo na drugo stran reke Rezije, tja, kjer nas Italijani ne bodo iskali — v njihovo zaledje. Tokrat pa nam sreča ni bila naklonjena.

Približali smo se reki in treba je bilo najti samo še ustrezno mesto za prehod čeznjo. Mostu nismo iskali, pač pa vsaj kakšno brv, ker reke nismo poznali. Naleteli smo na kravjo stezo, ki je vodila navzdol k vodi. Tam je morala biti nižja gladina ali kaj podobnega, če je živina prehajala čez. Na drugi strani reke je bilo skoz grmovje videti vas, ki ji ne vem imena. Nekateri so trdili, da se imenuje Osojani.

Nič hudega sluteč smo jo v popolni tišini mahali navzdol k vodi, ki se je lesketala v popoldanskem soncu. A če se koga enkrat smola prime, se ga potem tudi drži.

Prav malo je manjkalo, da nismo naleteli na Italijane, ki so prav tako tiho prihajali od reke navzgor v gosti strelski vrsti. Ko smo jih zagledali, smo se, kot bi trenil, poskrili po grmovju. Resda nas je bilo malo in smo bili vajeni hitro ukrepati, pa vendar je bilo čudno, da nas tudi oni niso opazili, saj smo bili zelo blizu eni drugim.

Kakopak smo se drug za drugim po vseh štirih skozi največjo goščavo podvzivali navkreber po pobočju, kar čez drn in strn. Pot nam je v potokih lil z obraza, ko se nam je posrečilo, da smo se oddvojili od alpincev, se uredili v kolono po eden in se malo počasneje umikali dalje po strmem pobočju proti neznanemu grebenu nad nami.

Čisto po naključju smo naleteli na slabo shojeno stezo. Po svežih sledovih ni bilo težko ugotoviti, da je po njej pred kratkim šla neka enota, nedvomno alpinska. Lepo so bili vidni sledovi okovanih alpinskih čevljev. A to nas ni motilo. Narobe, saj smo šli v isto smer in mi smo bili za njimi.

Četo je vodil komandir Slavko, ki je šel prvi na čelu, jaz pa zadnji. Bili smo že precej visoko v pobočju in smo komaj še lezli naprej. Kajtimir je dovolil krajši počitek, da bi se kolona, ki se je že močno raztegnila, strnila in bi jaz privedel skupino onemoglih, ki je vedno bolj zaostajala. Z menoj na koncu kolone je šel tudi Alojz Bombač-Boris, da bi mi pomagal spraviti naprej zapoznelo skupino. A še preden se nam je posrečilo priključiti se koloni, je v splošni tišini nepričakovano odjeknil strel iz puške.

Kot bi me pognala vzmet, sem šinil mimo borcev, ki so se že stisnili k tlom, naprej proti čelu kolone in bil v nekaj skokih pri komandirju.

»Kaj je, kdo je streljal?« sem vprašal.

»Jaz, na Italijana,« je dejal, ne da bi odvrnil pogled. Pogledal sem tudi sam v tisto smer in komaj trideset metrov stran zagledal ob deblu kostanja sedečega alpskega oficirja. Brez razmišljanja sem pomeril v njegove prsi in sprožil. Takoj za mojim je počil še drugi strel iz Slavkove mavzerke. Oficir pa je še kar sedel.

Nikoli si nisem mogel priti na jasno, kaj naju je tedaj spodbodlo, da sva takoj po strelah lahkomišlno in oba hkrati planila proti sedečemu oficirju. Morda je bila vzrok želja za plenom, za prestiž ali kdove kaj.

Oficir — mislim, da je bil podporočnik — je sedel na tleh z razkrečenimi nogami. V desni roki je držal pištolo, ki pa je ni dvignil na naju, ker se je z obema rokama opiral ob tla. Dvignil sem puško in pomeril vanj. Zavpil sem, naj se preda, a ko sem na sivi svileni srajci opazil tri okrogle krvave madeže, sem v hipu doumel, da se trudim zaman. Nisem še povetil puške, ko je oficir na najino veliko presenečenje vprašal: »Che cosa ce?« (Kaj je?) A njegov odsotni pogled, ki je verjetno počival na katerem od sonca obsijanih vrhov Kanina, je razodeval, da se ničesar ne zaveda in govori podzavestno, kar je nemara mislil vprašati, ko ga je podrl prvi strel. Za trenutek je kazalo, da se s pogledom poslavlja od gora, ki jih je nedvomno ljubil kot vsi alpinci. Potem se je počasi spustil na hrbet in nemočno obležal z izgubljenim pogledom, ki se je samo še za hip zaiskril, nato pa ugasnil. Glava mu je klonila na stran. Bil je mrtev.

Ko sem si pozneje v spominu priklical podobo tiste smrti pred oči, mi ga je bilo žal, a takrat, ko sem ji bil priča, tega nisem občutil.

Kot bi trenil, sem mrtvemu častniku sezul čisto nove alpinske čevlje, ki sem jih zelo potreboval, ker Bevčevi čevlji, ki mi jih je dal za škornje, niso bili prida. Komandir je vzel ubitemu pištolo in uro. Uro ima še danes.

Ko sem mu sezuval čevlje, se mi je posvetilo, da oficir, ki sva ga ravnokar ubila, gotovo ni prišel sem gor na izlet in bržkone tudi ne sam. Ob misli, da morda prav

ta hip iz grmovja naokrog preže na naju smrtonosne cevi pušk, me je po hrbtu spreletela zona. Vrgel sem čevlje enemu od borcev, ki so medtem pritekli za nama, sam pa sem na čelu skupine, ki se je zbrala pri meni, pohitel naprej do roba, ki je obkrožal zaravnjeno jasico. Slavko je vodil drugo skupino z leve strani.

Ko sem pogledal čez rob jase, sem videl kakih štirideset alpincev, ki so prestrašeno buljili v nas, ko smo se prikazali na robu. Očitno niso vedeli, da je njihov oficir ubit. Sprva nisem vedel, kaj bi, a ko sem ujel njihove vprašujoče in preplašene poglede, sem bil prepričan, da se bodo predali, zato sem na vse grlo zavpil: »Mani in alto, arrendetevi!« (Roke gor, predajte se!) Tako so bili presenečeni, da se nekaj časa ni nihče zganil. Znabiti nas niso ločili od svojih. Eden od podoficirjev se je najprej znašel. Verjetno je presodil, da nas je malo. Res nas je bilo samo pet: Dečko, Bojan, Mirko Sok, bosí Hrošč in jaz. Alpinec je dvignil puško in naglo ustrelil name. Krogla me je za las zgrešila. Siknila je tik mimo glave. Dvignil sem svojo puško, pomeril vanj in sprožil. Puška je ostala nema. Ko sem prej streljal na oficirja, sem jo pozabil ponovno napolniti. Nagonsko sem se vrgel na tla in zavpil: »Dol!« Naglo sem potegnil nazaj zaklep in potisnil v cev nov naboj. Tedaj je Italijan drugič ustrelil in spet zgrešil. Očitno je bil zelo vznemirjen in živčen. Koj za njegovim strelom je počila tudi moja puška. Kroglo sem mu poslal naravnost v trebuh. Zarjul je ko ranjena zver in omahnil. Ustrelil sem drugič in podrl še enega. Prav ko je podoficir kriknil od bolečine, je na italijanski strani zapraske-talo že več pušk. Pokanje je naraščalo, kar je pričalo, da se Italijani zbirajo in da bi utegnili postati kmalu nevarno. Očitno je nekdo prevzel poveljstvo, ko so zaslu-tili, da njihovega tenenteja ni več.

Nisem vedel, ali je komandir že posegel v boj. Mrzlično sem tuhtal, kaj bi kazalo storiti, da nas Italijani ne bi naskočili, saj so bili številčno dvakrat močnejši od nas. Velikokrat se ravno v sili porodi prava misel, tako se je tudi takrat meni. Spomnil sem se, da smo kar dobro založeni z ročnimi bombami. Takrat ko smo šli v zasedo k Fojdi, smo jih dobili od tovarišev, ki so bili določeni za na teren in karavle. Četudi akcija ni uspela, bomb nismo več vrnili. Le kdo bi hitel vračati reči, ki so bile dra-gocenejše od hrane.

Na vse grlo, da bi preglasil streljanje, sem zavpil: »Bombe!« Tudi sam sem jo snel s pasu. Ravno ko se mi je posrečilo izvleči komplicirano varovalko, ki sem jo nalašč sam zakompliciral, da se mi bomba ne bi sama sprožila, kar se ni tako redko dogajalo, je nekdo z obupnim glasom zavpil: »Pazite, bomba!« Ker nisem vedel, za kaj gre, sem kar v dve gubi zlezal, a tedaj je že zagrmelo prav blizu. Neki borec je zagnal bombo tako nerodno, da je zadel vejo drevesa. Ta je kot pero odbila bombo nazaj, da je padla malodane med nas, samo nekaj metrov od mojih nog.

Potem ko smo zmetali še nekaj bomb, smo se pognali s komandirjevo skupino vred v naskok na alpince, ki niso vedeli storiti nič pametnejšega, kot da so se raz-bežali na vse strani. Tisti, ki niso izgubili vse razsodnosti in so jo ucvrli proti vrhu, od koder so prišli, so se rešili. Takih pa je bilo malo. Večja skupina se je na vrat na nos pognala v ozko, širokemu vodnjaku podobno, zelo globoko vrtačo. Sodeč po obupnih krikih so se zvečine pobili ali vsaj pošteno potolkli. Kriki groze so odme-vali še potem, ko so borci v jamo zmetali težke angleške bombe, ki jih na odprtem ni bilo varno uporabljati.

Nekaj naivnežev se je poskrilo po grmovju in za skalami, tako da smo jih brez težav polovili.

Ko smo v naskoku planili nadnje in so se alpinci razbežali, so ranjeni in mrtvi ostali tam, kjer so bili zadeti od krogel ali bombnih drobcev. Med huje ranjenimi

Drago Vidmar: Juriš, 1945, tuš

pa je bil tudi podoficir, ki je prvi streljal name. Moral je zelo trpeti, ker se je zvijal in premetaval kot črv na vroči štedilnikovi plošči, hkrati pa tulil, kot bi živega devali iz kože, da se mi je zasmilil in ga tudi pokončati nisem mogel. Ne vem, kdo mu je skrajšal muke z milostnim strelom.

Ko so ga pozneje slačili, sem videl, da je bil zadet v trebuh. Ker na hrbtu ni imel nobene rane, je morala krogla obtičati v hrbtenici in je verjetno zaradi tega tulil od bolečin.

Po grmovju smo pobirali ročne granate z lesenimi držaji, s kakršnimi so Nemci obdarili svoje zaveznike, a so jih ti zdaj pometali na vse strani, ne da bi eno samo uporabili. Šele zdaj sem se spomnil, da v kratkem spopadu nisem čul naše strojnice. V skrbeh, da se Bevcu ni kaj pripetilo, sem povprašal komandirja, če kaj ve. Rekel je, da Bevc še ni mogel priti na kraj spopada, ker mu strašno drsi. Dogajalo se mu je isto kot meni, ko sem še imel škornje. Kmalu je Vovk prinesel strojnico naprej in mi jo izročil. Bevc je prišel šele pozneje, ko je bilo že vsega konec. Bil je ves obupan in je pri priči rešil zadevo. Sezul je mrtvega alpinca, škornje pa si je moral z oteklih nog zrezati.

Vtem ko smo zbirali sadove našega boja, bi kmalu še enkrat čisto po nepotrebem zabredel v tak položaj, da bi izgubil glavo ali pa bil hudo ranjen, kar v naših razmerah ne bi bila prav velika razlika.

Težko, če sta se po dva skupaj vrnila v postojanko, tako so se alpinci razkropili na vse strani. Iskati smo jih morali po grmovju, razpokah v skalovju, vrtačah in drugod, kamor so se pač skrili, bolj ali manj vsak na svojo pest. Tako se mi je

primerilo, da sem pod grmom, na samem robu grape s strmimi bregovi zagledal glavo alpinca. S primerne razdalje sem ga pozval, naj se preda. On pa je namesto da bi se predal, bliskovito dvignil puško in ustrelil. Ni me zadel, ker sem se v zadnjem trenutku vrgel na tla. Ker sem malo prej vzel od Vovka strojnico, ki za streljanje na blizu in še po grmovju ni nič kaj primerna, si z njo nisem mogel prav nič pomagati. Ko je zaslišal strel, je za menoj pritekel komandir Slavko. Bil je hitrejši od alpinca. Preden je ta dvignil puško, da bi ustrelil, je že odjeknil strel iz mavzerke in Italijan se je zvalil s prestreljeno glavo. Ležal je pod poldrugi meter visoko, navpično kamnito steno, na hudi strmini z glavo navzdol. Bilo je res čudno, da se je tam ustavil in se ni zapeljal v globino kot njegovi, že prej ubiti ali ranjeni tovariši.

Ob njem je ležala puška. Kar pa je mene še posebej mikalo, je bil cel šop nemških ročnih granat z lesenim ročajem, ki so mu tičale za pasom. Jaz sem jih videl pri Nemcih v Italiji, medtem ko večina tovarišev razen Kajtimira in Borisa sploh ni vedela, kaj naj bi to bilo. Ker razen naju s komandirjem ni bilo v bližini nikogar, mrtvi alpinec pa bi lahko vsak hip zdrčal v globino in odpeljal s seboj dragoceni tovor, sem se odločil, da se spustim do njega in mu poberem orožje in strelivo, predvsem pa ročne granate.

Strojnico sem odložil na tla, saj bi me samo ovirala. Za vsak primer sem imel še pištolo, avstrijsko »štajerca« s štirimi naboji, ki sem jo dobil takrat, ko sem moral Bevcu izročiti s strojnico vred tudi colt.

Olajšan bremena sem se podal na zbiranje plena. Držeč se z rokami za bukov grm, sem si v razpoki stene poiskal stopinjo za nogo in se spustil ob gladki steni navzdol. Pristal sem na malo zaravnjenih tleh tik ob skali. Nisem še dobro ujel ravnotežja, ko je tik ob meni počila puška. Pod steno so se kot zajci v deževnem vremenu tiščali trije alpinci. Eden je pomotoma kot je potem pripovedoval, od strahu nehotе pritisnil na petelina, ko me je zagledal. Urno kot kavboj sem v strahu potegnil pištolo in kar na slepo ustrelil proti alpincu. Ta je z obrazom, spačenim od strahu, čepel ob steni s puško v roki in bedasto buljil vame. Brž ko je odjeknil strel, se je alpinec spomnil, kaj mu je storiti. Dvignil je roke kot malo prej druga dva.

»Ubij ga, hudiča!« je nekdo zaklical nad menoj. Bil je Franc Žagar, ki ga je poslal komandir, da bi mi pomagal spraviti orožje in opremo ubitega alpinca. Komandir ni vedel, da bom spodaj naletel na družino. Tudi strela iz pištole ni slišal in je komaj verjel, da so se skrili tam spodaj, ko sva z Žagarjem prignala ujetnike.

Ujetim alpincem sem ukazal, naj odlože puške k steni, kar so poslušno storili. Potem sem jim velel pobrati orožje in opremo ubitega in kos za kosom zmetati čez steno na polico, kjer je čakal Žagar, ki je lovil in zlagal na kup. Ko je bilo vse lepo na varnem, sem velel ujetnikom, naj se tudi sami skobacajo gor.

Medtem ko so alpinci spretno plezali navzgor čez rob, sem budno pazil nanje, da jim ne bi padlo kaj na pamet, zato nisem opazil, kdaj se je Žagar spustil po sroboti dol k meni. Mikali so ga žepi mrtveca. Presenetil me je njegov glas, ko je začel vpiti nekje za menoj: »Drži ga, Iztok, pobegnili mi bo!« V mislih je imel mrtveca, ki mu je med obračanjem žepov začel drseti po strmini v globačo. Vrhu tega sem se močno prestrašil, saj sem se v hipu zavedel, kako nespametno in nepremišljeno je ravnal, ko je pustil cel kup orožja nezavarovan. Ko so se povzpeli na zaravnjen prostor, kjer je ležalo orožje, bi alpinci prav lahko izkoristili priložnost in naju oba zlahka pobili in pobegnili. Ne vem, zakaj tega niso storili. Mogoče si še niso čisto opomogli od prestanega strahu in se niso spomnili. Ali pa jim je moja, vanje uperjena pištola vzbujala spoštovanje in strah.

Ive Šubic: Na straži, 1952, lesorez

Ko sem plezal za njimi, me je vsega oblival hladen znoj od strahu. Kar odleglo mi je, ko sem prišel takoj za zadnjim ujetnikom čez rob na ravna tla. Kaj hitro pa sem videl, da sem se po nepotrebnem tako ustrašil. Alpinci so bili pohlevni kot ovčke in jim še na kraj pameti ni padlo, da bi se kdo dotaknil orožja, ki je ležalo na dosegu roke, tudi strojnica, ki je bila povrh še napolnjena in pripravljena za streljanje.

Medtem ko sem čakal Žagarja, da se vrne od svojega, za moje pojme mrhovinarskega posla, ki sem ga vedno obsojal, razen ko je bilo treba dobiti dokumente, da bi lahko ugotovili, kateri enoti so mrtvi pripadali, če ni bilo na razpolago živih, ki bi to povedali, sem si malo поблиže ogledal naše junake. Bili so sami mladi, neizurjeni rekruti in je spopad z nami tisto popoldne osemindvajsetega junija zanje pomenil ognjeni krst.

Opazil sem, da eden od njih — ime mu je bilo Aldo — pestuje levo roko in da mu na koncu prstov polzi kri. To je bil tisti, ki je s puško streljal name in od strahu zgrešil. Torej sem ga s pištolo vendarle zadel. Prestrelil sem mu roko nad laktom, a rana ni bila huda. Malo pozneje mu jo je bolničarka povila.

Vsi trije so trepetali kot šiba na vodi, ker so bili prepričani, da jih bomo pobili. Ko sem jih potolažil in jim dopovedal, da se to ne bo zgodilo, čemur pa še sam nisem povsem verjel, so se v hipu razživel in začeli drug drugemu jemati besedo, kot bi bili naviti.

Potem ko sva z Žagarjem pobrala iz pušk zaklepe, sem ukazal obema zdravima ujetnikoma, naj si lepo oprtata ves plen. Ranjencu sem prizanesel, ker je malo manjkalo, da se ni začel cmeriti. Odkorakali smo počez po pobočju v smer, od koder

sem slišal glasen govor in smeh. Na isti jasici, kjer smo se malo prej srečali in spopadli z alpinci, se je zbrala skoraj vsa četa.

Nedaleč od kupa zaplenjenega orožja in streliva je na tleh sedelo šest ali sedem ujetnikov, katerim sva z Žagarjem dodala še najine tri.

Po kratkem posvetu je bilo z večino glasov sklenjeno, da ujetnikov ne bomo pobili. Le sleči so se morali, saj smo mi bolj potrebovali obleko kot oni, ki bodo tako in tako dobili novo, ko se bodo vrnili.

Ko sem jim prevedel, kar mi je naročil Kajtimir, se pravi, da jih bomo spustili kot dokaz, da tiste, ki se proti nam nočejo boriti, tudi mi ne ubijamo, so se tako zelo razveselili, da so se začeli objemati med sabo in če ne bi videli naših resnih obrazov, bi bržkone objemali tudi nas. Menim, da so se počutili, kot bi vstali od mrtvih. A ko smo jim povedali, da se morajo sleči, preden lahko odidejo, že niso bili več tako prepričani, da so ušli smrti, kar se je videlo na njihovih posinelih in kislih obrazih. Začeli so nam kazati slike svojih deklet, žena, mater in nekateri tudi otrok, ki jih imajo doma. Moledovali so, naj jih ne napravimo sirote.

Ko smo Italijanom povedali, da so prosti in da lahko gredo, kamor jih je volja, se sprva niso niti premaknili. Ker se nam je mudilo in nismo želeli, da bi dotedanji ujetniki videli, kam se umikamo, je nekdo zavpil nanje, naj se že enkrat poberejo, če nočejo, da jim podkurimo pod nogami. Tega jim ni bilo treba dvakrat reči, a videlo se je, da nam prav nič ne zaupajo, ampak pričakujejo, da jih bomo postrelili, brž ko se bodo začeli oddaljevati. Hodili so kot mesečniki, negotovo in počasi. Nekoliko jih je tudi bodlo v bose noge, vendar je bil poglavitni vzrok strah pred smrtjo. Nenehno so se ozirali nazaj ter nam z izgubljenimi pogledi in kislim nasmehom na obrazih neodločno mahali v pozdrav. Bržčas so pričakovali, da bo vsak hip zapokalo za njihovimi hrbti. Nemara so kaj takega že videli ali pa slišali o tem od starejših kameradov, ki so to počenjali po raznih krajih Jugoslavije nad pripadniki ali somišljeniki narodnoosvobodilnega gibanja in ujetimi partizani. Ujetnikom so rekli, da so prosti, da lahko odidejo, kamor hočejo, včasih so celo ukazali, naj bežijo, a ko so, nič hudega sluteč, res odšli ali začeli teči, so drugega za drugim ubili, pri čemer so tekmovali v streljanju, kdo jih bo več zadel. Take zabave so prirejali predvsem fašisti in pripadniki protipadalskih in protipartizanskih enot, ki so bili v bistvu prav tako fašisti, le da so nosili posebne uniforme.

Ko so nagci prišli do obronka, kjer se zaravnjen prostor prelomi v strmo pobočje, so zdirjali navzdol proti svojim kot bi jih izstrelil s fračo. Ko so jih zagledali, so začeli nekaj vpiti, da bi jih opozorili nase. Tedaj jih ni nič več bodlo v bose noge. Sicer pa so se spričo strašanske naglice tal komaj dotikali.

Kakšno je bilo srečanje in kaj so izpuščeni ujetniki povedali svojim tovarišem, nismo zvedeli, a dalje nam alpinci niso sledili, tako da smo se brez težav in naglice umaknili na greben v zgornjem koncu doline reke Učje. Ustavili smo se na sedlu med dvema vrhovoma, ob spomeniku iz prve svetovne vojne. Pozneje sem ugotovil, da je bilo to med vrhovoma Kila in Stregunov kolk (1421 in 1470 m).

Sonce se je že dotaknilo obzorja in njegovi žarki niso več pekli kot vse popoldne. Dolino reke Učje je že pokrila temna senca. Prav na dnu, tik nad reko se je začela zbirati kot dih rahla meglica, ki je naznanjala večer. Vse je bilo mirno in kar pobožno tiho, samo črički so neutrudno škripali s svojimi goslimi. Od severovzhoda je vela prijetna sapica in nam mehko božala razgrete obraze.

Tako kot po vsaki bitki, smo tudi tokrat napravili obračun. Izgub nismo imeli nobenih, še opraskan ni bil nihče. Osem alpincev smo ujeli, ubili pa štirinajst ali petnajst. Tovariši, ki so imeli strgane in ponošene obleke in obutev, so se preoblekli in preobuli, samo Jože Latej-Hrošč je pri celem kupu čevljev ostal bos, ker

mu je bilo vse premajhno. Jaz sem kajpak dobil poročnikove čevlje, ki so mi bili ravno prav, kot bi bili narejeni zame. Orožja in streliva smo tokrat prvič imeli preveč. Pušk je bilo toliko, da je moral skoraj vsak borec nositi še po eno. Enako je bilo s strelivom. Čez nekaj dni smo odvečne puške pustili na karavli v okolici Mije. Tudi z novimi bombami smo se vsi okrasili, o tovariši so se jih zvečine ob prvi priložnosti znebili, ker niso bile prikladne za nošenje. Meni pa so bile zelo všeč, ker jih je bilo mogoče vreči veliko dlje kot druge. Naložil sem si jih kar šest, čeprav niso bile nič kaj lahke, saj mi je koža okrog pasu pod jermenom vsa pomodrela od neprestanega žuljenja.

Omeniti moram še klobuke, ki se jih je prav tako nabralo cel kup. Malokateri od alpincev, ki so imeli srečo, da so pobegnili, je odnesel klobuk s seboj. Čemu so nekateri tovariši jemali klobuke, sem ugotovil šele, ko je prvič deževalo. Klobuki so bili nepremočljivi in so dobro varovali glave pred dežjem. V sili smo z njimi zajemali vodo iz kakega globljega studenca ali luže. Hrošč si je iz klobukov naredil nekakšne copate, ki si jih je nad gležnji privezal z vrvico. Obuvalu ni bilo kdove kako podobno, a za silo je bilo bolje kot nič. Zelo rad bi vedel, kaj so si mislili Italijani, ko so kje naleteli na sledi njegovih stopinj.

Medtem ko smo prešteli in razdelili plen ter pospravili še zadnji hleb sira, ki nam je ostal od zadnje preskrbe v Čezsoči, se je zmračilo in čas je bil za odhod.

Ravno v trenutku, ko smo se zbrali in nam je Kajtimir kot ponavadi pred vsakim pohodom ali akcijo povedal približno smer in cilj pohoda pa zborna mesto za vsak primer, je večerna sapa prinesla iz doline, v katero smo se odpravljali, zvok vojaške trobente. Ni bilo mogoče ugotoviti, ali iz zgornjega ali iz spodnjega konca doline. Nekje je torej bila postojanka, saj trobente med akcijami niso uporabljali. Dasi ni bilo tako blizu, je bilo vseeno mogoče, da kje naletimo na kako manjšo zasedo. Potem ko smo jim pobili, razorožili in slekli več kot dvajset mož, je bilo malo verjetno, da bi v tako kratkem času zbrali večje sile. Da bi opravičili svoj poraz, so gotovo močno napihnili in večkratno pomnožili naše število.

Kratka junijska noč je komaj zalegla za sestop v dolino in vzpon po strmem pobočju na greben onkraj grape, po kateri teče reka Učaja. Ne vem, ali čisto po naključju ali pa je Kajtimir natanko vedel, kam nas vodi: ko se je jelo svitati, smo se znašli v redkem bukovem gozdu pred planino. Čeprav je bilo še zelo zgodaj, je že dišalo po dimu. Pastirji so bili že pokonci.

Bolj iz navade kot iz potrebe smo se stajam približali v strelski vrsti in na smrt prestrašili pastirja, ki si je dal nekaj opraviti pri ograji. Mislil je, da smo Italijani, kar ni bilo nič čudnega, saj je bilo na nas razen triglavk vse italijansko.

Preden smo šli počivat, sta nas pastirja pogostila s celim kotlom toplega mleka. Za počitek smo si poiskali prostor v bukovem gozdu, prav na robu strmine, po kateri smo prišli, tako da smo imeli dober pregled nad dolino pod seboj, videli pa smo tudi čez grapo na greben, s katerega smo sinoči odšli. Še v snu sem zaslišal klopotanje strojnice. A ko sem planil iz spanja in pograbil puško, je bilo vse tiho. Že sem pomislil, da se mi je samo sanjalo in hotel spet leči, ko je strojnica zaklopotala znova. Koj nato je eksplodiralo nekaj min in granat. Vsi ti darovi, ki so jih Italijani dopoldne v izobilju pošiljali na greben in pobočja onkraj grape, so bili nedvomno namenjeni nam.

Sodeč po tem, da so tako hitro reagirali, so morali Italijani vedeti že prej, da se nahajamo v Reziji, niso pa natanko vedeli kje, zato so z manjšimi skupinami alpincev, kot je bila tista, ki smo jo razbili, pa s pomočjo pastirjev poskušali odkriti, kje smo, medtem ko so sile za glavni udarec imele že zbrane in so jih čez noč ali zgodaj zjutraj poslali v akcijo, a žal prepozno, saj smo bili že na varnem.

Kakor hitro je začelo pokati, smo vso pozornost posvetili grebenu in pobočju, kjer so se kot oranžne rože razcvetale eksplozije granat in min. V dolino pa se ni nihče ozrl. Ko sem se na ukaz Kajtimira odpravil na opazovalnico, da bi zvedel, ali sta opazovalca kaj odkrila, sta mi tadva pokazala spodaj v dolini več italijanskih zased. Z njimi so zapirali dolino. Kaj je bilo v dolini reke Režije in na pobočjih južno od nje, ni bilo videti. Po nenehnem grmenju in pokanju na drugi strani grebena pa ni bilo težko sklepati, kaj se tam dogaja. Zategadelj sem se nenadoma počutil nad vse srečnega, da nismo v tistem peklju, iz katerega se prav gotovo ne bi vsi izvlekli.

Pokanje je zdaj naraščalo, zdaj popolnoma utihnilo, da bi se čez nekaj časa spet oglasilo. To se je ponavljalo vse dopoldne. Ko smo se naveličali poslušati, smo spet drug za drugim zaspali, kot da se nas ne tiče. Okrog poldne so Italijani vendarle ugotovili, kakšni bedaki so. Pokanje je prenehalo, vendar pa zased niso umaknili do noči, nemara celo do naslednjega jutra.

Uspešni spopad ni imel samo vojaškega pomena, čeprav je bil že ta velik, politični pomen pa je vojaškega še prekašal. Gledano s te plati, so nam največ pomagali izpuščeni ujetniki, ko so se vrnili v svojo enoto. Bili so v središču pozornosti, saj niso bile mačje solze, biti ujet in se vrniti živ in zdrav od partizanov. Že samo to je zadalo hud udarec fašistični propagandi, ki je na vsa usta trobila, kako smo surovi in kruti z ujetniki. Ti alpinci so postali za poveljstvo in sploh za italijansko politiko do partizanov in narodnoosvobodilnega boja tako nevarni, da so jih morali pozapreti in postaviti pred vojaško sodišče, kot smo zvedeli pozneje. Ko so prišli nazaj, niso mogli prehvaliti naše dobrote. Trdili so, kar smo jim razložili, da se ne borimo proti njim, pač pa proti fašizmu in tistim, ki ga podpirajo. Skratka, nagovarjali so tovariše k upor in begu na našo stran, ker smo bliže zmagi. Kmalu so posamezni domačini začeli dezertirati. Nekateri so prišli k nam, drugi pa odšli med zeleni kader, bodisi ker niso dobili zveze z nami ali pa zato, ker so se pri Italijanih nalezli preveč junaštva.

Vrnitev v Drnohlo

Pastirja sta nam prodala mladega sira, drugega nista imela. Sir smo spravili, ker smo slutili, da se nam spet bližajo postni dnevi. Za večerjo pa nam je Simon naposled vendarle skuhal tisti nesrečni fižol, ki je že začel kaliti. Vlage je imel dovolj, četudi v nahrbtnikih, saj smo ga dvakrat namakali, toplote pa tudi. Ko sta ga nosača privlekla iz nahrbtnikov, so bile vreče napete kot koža na bobnu in ko bi ga pustili samo še en dan zavezanega v vrečkah, bi si sam poiskal pot ven. Vrečke bi razgнал.

Če nas Italijani tistega dne niso odkrili, to še ni pomenilo, da je nevarnost že minila. Zato smo planino zvečer zapustili, čeprav nam je bilo v njeni bližini lepo, ker smo lahko dobili mleka. Po celonočnem pohodu smo se ob zori utaborili na nekem vrhu nad Drnohlo. Kje natanko, še danes ne vem. Ko sem pozneje ugotavljal, kje naj bi to bilo, sem po legi in drugih znamenjih sklepal, da bi to lahko bil vrh Strmac (1335 m) nad istoimensko planšarijo in potokom Strmac.

Kot smo predvidevali, se je tudi zgodilo: Italijani nas ne nehajo iskati. Tudi na planino, kjer smo prebili prejšnji dan, so prišli in kazalo je, da jim pastirja nista vedela povedati, kam smo jo ubrali. Ko smo zvečer še pred mrakom zapustili planino, smo kot ponavadi v takih primerih, da bi zabrisali sled, odšli po stezi proti zahodu in se pozno ponoči v velikem loku vrnili proti vzhodu.

Marjan Žnidarič

Ilegalne tehnike v Mariboru v letih 1941—1945

(Nadaljevanje in konec)

Iz ohranjenega seznama ilegalnih tiskov okrožne tehnike je razvidno, da je bilo v času od 20. decembra 1943 do konca januarja 1944, ko je tehnika delala pri Kranjčevih, natisnjenih 15 različnih tiskov v skupni nakladi 5809 izvodov.

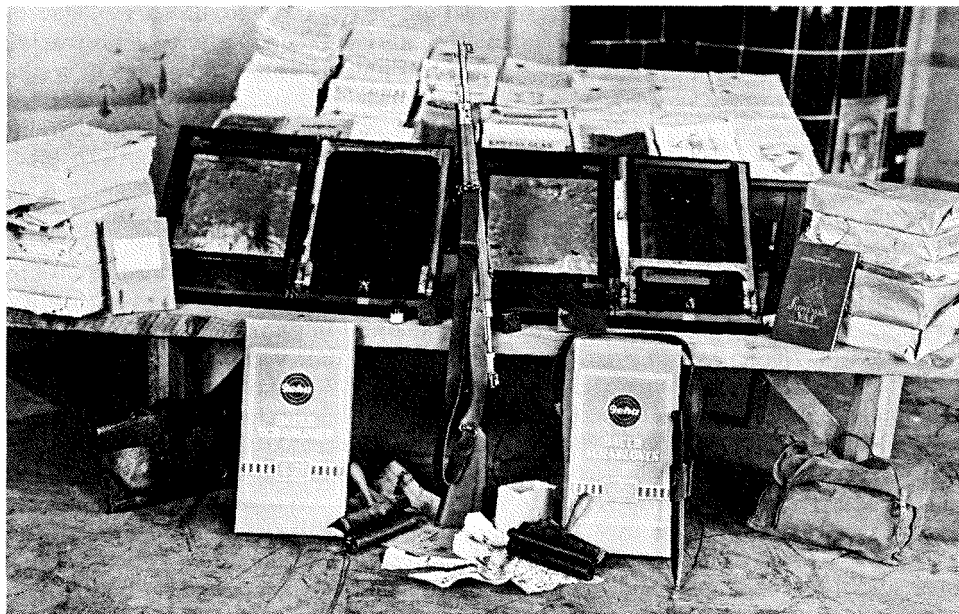
naslov	število izvodov
1. Delavska enotnost	389
2. Slovenski poročevalec	492
3. Izjava	120
4. Pokrajinski komite ZKMJ	120
5. Pismo aktivistom	118
6. Okrožnica o konspiraciji	120
7. 25-letnica velike Oktobrske revolucije	100
8. Naša žena	500
9. Pismo slovenski inteligenci	500
10. Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v luči narodnoosvobodilne borbe	750
11. Okrožnica št. 1	300
12. Slovenci podpirajte osvobodilno borbo (letak)	1000
13. Dve leti OF	500
14. Klevete in dejstva	500
15. Pri sestrah na jugu	300
	5809

(tu so bili najdeni letaki: V boj proti denunciantom!, Ne kljukasti križ, ampak srp in kladivo je znak socializma ter Ne nasedajte lažnim vestem, zaupajte v zmago delavsko kmetske Rdeče armade!)

Sredi januarja 1944 je prišla postojanka pri Kranjčevih v nevarnost zaradi vse težjih pogojev dela v Mariboru in novih izdaj. 27. januarja, potem, ko je kontrolor bolniške blagajne Hinko Plavčak obvestil Kranjčeve, da se morajo umakniti, je Kranjčeva mama preselila tehniko k sosеду Alojzu Kočevanju. Oba razmnoževalna stroja je spravila k Vogrinovim v Lovsko ulico 1, kjer so ga najprej skrili v listju, nato pa zakopali. Naslednji dan je bila aretirana Kranjčeva starejša hči Marija, 29. januarja pa so se Kranjčevi umaknili v partizane skupaj z nekaterimi drugimi aktivisti, katerim je postalo bivanje v Mariboru prenevarno. Večji del že razmnožene literature in del tehnike so iz varnostnih razlogov preselili k Rižnarjevim v Melje že 9. januarja. Material je s Pobrežja v Melje prepeljala na vozičku Rižnarjeva hči Lea, z ilegalnim imenom Vlasta. Tudi v tehniki pri Rižnarjevih sta delala Jože Jevšnikar in Anton Zagernik, pridno pa sta jima pomagala domača hči Lea in njen brat Edvard, ki je bil vajenec pri elektrostrojnem mojstru Čížeku na Glavnem trgu. Tam je kradel razna potrdila s katerimi je nabavljal pisarniški material za tehniko. Okrožna tehnika je bila pri Rižnarjevih le začasno, saj so ves čas iskali primernejši prostor za njeno namestitvev. Konec januarja so ga našli pri železniškem uradniku Jakobu Vrečku, ki je bil navidez Nemcem prijazen, vendar je bila vsa družina zavedno slovenska. Žena je dajala prispevke za OF, hčerka Sonja, ki je obiskovala ekonomsko šolo, pa je bila povezana z mariborskimi skojevci. Vrečkovi so stanovali v pritličju velike železničarske hiše na Meljski cesti 32. V hiši je stanovalo več strank in se zato posameznih kurirjev, ki so hodili v tehniko ni tako opazilo. Tehnika pri Vrečkovih je začela delati 1. februarja 1944. Nasproti Vrečkovih, na Meljski cesti 33, je imel trgovino in stanovanje Anton Lincner. Pri Lincnerju je bila močna postojanka osvobodilnega gibanja že prej, sedaj pa je bila trgovina za povezavo z okrožno tehniko pri Vrečkovih. Sem so kurirji neopazeno prinašali material, ki je bil potreben za delo tehnike. Drugi so ga odnašali k Vrečkovim, nazaj pa so prinašali že razmnožen propagandni material. V času največje aktivnosti meljske tehnike je bilo pri Lincnerju šest polnih kovčkov ilegalne literature (Delo, Naša žena, Štajerski poročevalec itd.). Prekrili so jo z moko in potem postopoma dajali aktivistom, ki so jo širili naprej. Nekaj je je celo ostalo in jo je morala pozneje Lincnerjeva žena Pavla sežgati.

Od Lincnerja je odnašala propagandni material okrožna kurirka Lidiya Potrč-Dunja, ga delila aktivistom, ti pa so ga direktno širili med ljudi. Lincner ni vedel kje je tehnika, prav tako Vrečkovi niso vedeli, da je material za tehniko prihajal od sosedu. Gospodinja Marija Vrečko je dala Jožetu Jevšnikarju in Antonu Zagerniku, ki sta delala v tehniki noč in dan, na razpolago sobo, ki je imela vhod iz kuhinje, okno pa obrnjeno na Meljsko cesto. V treh dneh, kolikor je tehnika pri Vrečkovih delala, sta Jevšnikar in Zagernik razmnožila velike količine letakov in brošur. Prav tako kot v času, ko je okrožna tehnika delala pri Kranjčevih, so tudi sedaj za nabavo materiala skrbale predvsem aktivistke-kurirke Lidiya Potrč, Milka Kovačič, Sabina Sekirnik in še nekatere. Matrice so pisali pri 16-letni Sabini Sekirnik na Meljski cesti 60, ki je živela sama z gospodinjsko pomočnico Reziko Musek. Tudi ta je pomagala pri pisanju matric in razpečevanju ilegalnega tiska (metala je letake v večje in v poštne nabiralnike). Pri Sekirnikovih so ilegalci tudi prenočevali. Ilegalna tehnika pri Vrečkovih je bila ena največjih v mariborskem okrožju in izrednega pomena, zlasti za odporniško gibanje v samem mestu. Žal je bila tehnika že 3. februarja dopoldne odkrita.

Vrečkova žena je bila zaposlena v sukančarni tekstilne tovarne Hutter in ker prihajanje in odhajanje ilegalcev ni ostalo okolici povsem prikrito, so jo začeli opazovati in zasledovati. Dne 3. februarja 1944 je kmalu po njeni vrnitvi iz službe,

Tehnika okrožnega komiteja KPS Maribor, ki so jo Nemci februarja 1944 odkrili pri Vrečkovih na Meljski cesti

okrog 9 ure, prišel na njen dom tovarniški opolnomočenec Dasko pod pretvezo, da mora opraviti preiskavo zaradi suma tatvine sukanca v tovarni. Vrečkova ga je skušala na vse načine odvrniti od namere, da bi pogledal v vse sobe. Zato je Dasko na silo vdrl v sobo, v kateri je delala tehnika. Ilegalca Saša in Vasja, ki sta sicer imela pištolo in puško (to je razvidno tudi iz ohranjene fotografije!), sta še pravočasno pobegnila skozi okno prek ceste in čez dvorišča ter vrtove na Meljski hrib k delavki Jožici Širca. Tam sta na seniku prespala noč. Jevšnikar je drugi dan odšel prek Kozjaka v Ruše, od tam v Lackovo četo in pozneje na druge terene, Zagernik pa je ostal v mestu.

Dasko je takoj skočil k stavbeniku Kiffmannu, od koder je telefoniral o svojem odkritju. Vrečkova pa je medtem skušala prikriti in skriti čimveč kompromitirajočega materiala, kar pa ji ni uspelo. Orožniki, ki so takoj zatem prišli, so našli cele skladovnice letakov, brošur, časopisov, matric in drugega materiala. (npr. 500 izvodov brošure Klevete in dejstva, 250 izvodov brošure Pri sestrah na jugu, 500 izvodov brošure Dve leti OF itd.). Nemci so dobili v roke tudi kompletni številki (nekaj sto izvodov) Slovenskega poročevalca in Kmečkega glasu, našli pa so tudi vse za tisk pripravljene rokopise. Nemško policijsko poročilo o odkritju ilegalne tehnike na Meljski cesti celo pravi, da je bilo najdenih kar 38 različnih narodnoosvobodilnih tiskov.

Gestapo je takoj najstrožje reagiral. Takoj so aretirali gospodarja Jakoba Vrečka, ki je bil takrat v službi. Zaprli pa so tudi ženo in starejšo hčerko Sonjo. Nemci niso mogli verjeti, da je tako močna ilegalna tiskarna delala tako rekoč sredi mesta, ki ga je okupator še vedno smatral za nemškega. Okupator se je dobro zavedal, da takšnega dela ni mogoče opravljati brez mreže sodelavcev. V to smer so zastavili tudi preiskavo ter zaslišanje in mučenje Jakoba Vrečka. Vendar zaman, kajti Vrečko

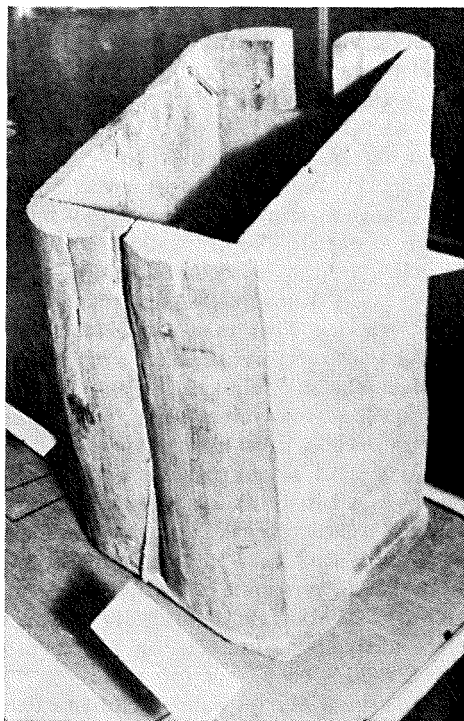
o ilegalcih in njihovem delu v resnici ni vedel nič drugega kot to, da so v njegovem stanovanju tiskali najrazličnejši propagandni material. Vrečko se je celo pretvarjal, da je tehnika delala v njegovem stanovanju proti njegovi volji. Toda to ga ni rešilo. Okupator se je za vse neuspehe v zadnjem obdobju znesel nad Vrečkom in njegovo družino. Njega so že dober teden po aretaciji in po strahotnem mučenju ustrelili v Vitanju v skupini desetih talcev. Ženo so marca poslali v koncentracijsko taborišče Ravensbrück, hčerko Sonjo pa v mladinsko taborišče v bližini Ravensbrücka. Drugo hčerko, še ne 13-letno Ido, so dali v rejo nacistično nastrojenemu kmetu v Radizelu pri Slivnici, kjer je bila za deklo.

O nesrečnem dogodku pri Vrečkovih se je govorilo po vsem Mariboru. Slovence so govorice o odporniškem gibanju sredi mesta hrabrile in jim vlivale vero v zmago, okupatorja in njegove sodelavce pa demoralizirale in ga navdajale s strahom in negotovostjo. Nemci so bili prisiljeni o tem poročati tudi v časopisju, kar so sicer počeli le v izjemnih primerih. Tako je 16. februarja 1944 Marburger Zeitung objavil članek z naslovom »Komunistischer Verbrecher hingerichtet« (Usmrčen komunistični zločinec), v katerem pravi takole: »Železničarski zakonski par Jakob in Marija Vrečko, ki sta stanovala v Mariboru, Meljska cesta 32, je namerno in sporazumno s slovensko Osvobodilno fronto sprejel v svoje stanovanje štiri bandite ter jim dal na razpolago sobo in hrano. Banditi so ravno tu ustanovili komunistično tiskarno in v dveh dneh in pol, kolikor so tukaj bivali, izdelali velike količine komunističnih brošur in letakov. Omenjeni zakonski par je vedel za dejavnost banditov in natiskano gradivo tudi sprejemal. Sedemnajstletna hči Sonja, dijakinja višje gospodarske šole v Mariboru, je banditom pri njihovem delu celo pomagala. Jakoba Vrečka je zaradi njegovega težkega prekrška zoper državno varnost vojaško sodišče obsodilo na smrt in dne 14. februarja je bil usmrčen. Njegova žena in hčerka bosta poslani v koncentracijsko taborišče. Celotno premoženje zakoncev bo zaplenila država.«²²

Pri Vrečkovih je bilo najdeno tudi naročilo z dne 17. januarja 1944 za naslednje ilegalne tiske, ki bi jih naj tehnika najprej izdelala:

Naša žena	500 izvodov
Pri sestrah na jugu	500 izvodov
Mladina	300 izvodov
Pesmarica	500 izvodov
Dve leti OF	500 izvodov
Klevete in dejstva	500 izvodov
Nacionalno vprašanje	750 izvodov
Pismo slovenski inteligenci	300 izvodov
O kadrih	100 izvodov
	3950 izvodov

Važna postojanka sekretarja okrožnega komiteja KPS in okrožnega odbora OF Maribor Dušana Špindlerja-Kovača je bila že od jeseni 1943 pri Eli Šnuderl-Mari v Mlinski ulici 24. Tu je bilo zbirališče orožja, stanovanje za ilegalce in po okupatorjevem vdoru pri Vrečkovih tudi prehodna ilegalna tehnika. Matrice za letake je tipkala Mira Gregorc-Balček, razmnoževali pa so jih na ročnem šapirografu Dušan Špindler, Mirin brat Vinko Gregorc-Suhi in Čeh Mirek Novotny, ki je stanoval pri Šnuderlovi kot podnajemnik. Novotny je pozneje izdajal. Med drugim so v tehniki pri Šnuderlovi razmnožili tudi 500 izvodov sto strani obsegajočega poročila o prvem

Skorčnica, v kateri so shranjevali primerke tiskov iz tehnike, ki je delala pri Kerenčičevih na Pesnici leta 1944

zasedanju SNOS, ki ga je prinesla Marica Kerenčič z Gorenjske. Poleg tega so v tej tehniki izdelali še vrsto letakov. Pri delu v tehniki so pomagali tudi Robnikovi iz Vošnjakove ulice, ki so tipkali matrice. Material so v tehniko prinašali in iz nje odnašali Jadviga Golež-Špela, Ema Grbec-Dana, Ela Šnuderl-Mara, Manica Kerenčič in Vojko Lovše-Rak iz Jarenine.²³

Nekako v istem času kot je delala tehnika pri Šnuderlovi, so po naročilu okrožnega komiteja KPS Maribor že tekle intenzivne priprave za postavitve okrožne ilegalne tehnike na Meljskem hribu 37. Tam je namreč imel Gregorčev znanec Primorec Rupena iz Košakov veliko viničarijo, ki je bila takrat popolnoma prazna. V podzemnem prostoru z dobro zamaskiranim vhodom je Vinko Gregorc uredil tehniko, v kateri so delali: Vinko Gregorc, ki je bil brez službe potem ko se je vrnil z Dunaja, njegova žena Olga, ki je bila zaposlena na mariborski izpostavi hrvaškega konzulata in Vinkova sestra Mira, ki je delala v očetovi čevljarški delavnici nasproti železniške postaje. Matrice je pisala Mira Gregorc, nekaj pa jih je prinašala tudi Kladnikova žena Desa. V začetku marca je prišel v tehniko na Meljskem hribu še Boris Požar-Danilo, ki se je po vrsti zapletov vrnil iz nemške vojske. Ker je bil ranjen in je bil potreben zdravljenja, ga je Dušan Špindler dodelil v pomoč Vinku Gregorc za delo v tehniki. Gregorc je namreč pred vojno študiral medicino. Z Meljskega hriba je Boris Požar kmalu odšel v partizane v Lackovo četo. Tehnika na Meljskem hribu 37 je do sredine marca 1944, ko je bila preseljena v Rogozo, razmnožila na stotine letakov in brošur, med njimi tudi 500 izvodov brošure Agrarno vprašanje. Tiskarski material sta v tehniko prinašala Vinko Gregorc in pozneje Boris Požar ter ga sama tudi odnašala v Maribor, kjer so ga aktivisti po raznih kanalih širili naprej.²⁴

Pri orisu ilegalnega tiska v Mariboru v tem obdobju ne smemo tudi mimo pomembne vloge fotografa Mirka Japlja, ki je delal fotografije za lažne legitimacije, dajal razna obvestila, dobival ilegalno literaturo in jo širil med zavednimi Slovenci. Aprila 1944 je Japelj izdelal celo 100 fotografij tov. Tita po znani Jakčevi risbi.²⁵

V začetku leta 1944 so se člani okrožnega komiteja KPS Maribor zadrževali pretežno v mestu. Svoje delo so opravljali večinoma ponoči, kraje sestankov pa so zaradi previdnosti pogosto menjavali, kar so jim omogočale številne postojanke na obeh straneh Drave. Zadrževanje v mestu pa je postalo zelo nevarno, zlasti potem, ko se je okrožni komite odločil za ustanovitev partizanske enote, Lackove čete, ki je delovala tudi v neposredni bližini Maribora. Štab čete je za uspešno delovanje moral imeti stalne stike z okrožnim komitejem, za to pa je bilo treba najti stalen in varen prostor. Prav tako nujna je bila nova okrožna tehnika, ki bi oskrbovala partizansko enoto in terenske delavce s prepotrebним ilegalnim tiskom. Okrožno tehniko, ki je delala na Meljskem hribu 37, je bilo treba zaradi ogroženosti preseliti. Tako sta bila nujno potrebna vsaj dva bunkerja, kjer bi terenci in kurirji dobivali navodila za delo in literaturo.

Na eni od sej okrožnega komiteja KPS Maribor februarja 1944 so se odločili, da morata biti bunkerja v neposredni bližini mesta. Izbrali so ravninski, gosto obraščeni mladi tezenski gozd v bližini domačije članice okrožnega komiteja Marije Falež-Mice Rokove v Rogozi. Njo so tudi zadolžili, da nalogo izpelje. Faleževa je bila že dalj časa povezana z osvobodilnim gibanjem v Mariboru, v njeni hiši, ki je stala tik ob cesti Maribor — Ptuj, sta bila že nekaj časa dva bunkerja, ki sta nudila zatočišče aktivistom. Lokaciji za bunkerja so našli približno 500 m južno od Ptujске ceste, med sabo pa sta bili oddaljeni 5 minut hoje. Material za gradnjo bunkerjev je priskrbela Marija Falež. Približno 10 m³ lesa je kupila od avtoprevoznika Oskarja Laha iz Maribora, strešno lepenko pa od neke bivše kulturbundovke. Oboje je plačala s slanino in mastjo, ki ju je takrat v mestu močno primanjkovalo. Aktivisti, ki so pomagali pri gradnji obeh bunkerjev, so bili oblečeni v drvarje. Za kritje so tu in tam podrli tudi kakšno drevo. Precejšnje težave ji je povzročala izkopana zemlja, ki so jo morali previdno raztresti in pokriti z rušo. Še težje je bilo skriti izkopano kamenje, ki so ga tudi nalagali na kupčke in pokrivali z rušo. Z delom so morali hiteti, kajti po prvem bombardiranju Maribora januarja 1944 so ljudje ob vsakem letalskem alarmu bežali v bližnje gozdove in bi jih lahko pri njihovem delu odkrili. Poleg tega je bila tovarna letalskih motorjev, ki je zaposlovala veliko ljudi, oddaljena le dobra 2 km. Pri gradnji obeh bunkerjev so pomagali ilegalci Ivan Pigner-Cvetko iz Prepolj na Dravskem polju, Alojz Plečko-Rok iz Rač, Mirko Holc-Franjo, Jože Jevšnikar-Saša, Rudi Maglica-Danilo, Ivan Zagernik-Joco ter Marija Falež s sinovi Julčijem, Brunom in Milanom. Bunkerja sta bila dobro grajena in dokaj prostorna, saj sta bila dolga blizu 5 m, široka preko 3 m in visoka 2 m. Stene so bile obložene s tramovi in obite z deskami, na tleh je bil posipan gramoz, čezenj položeni tramovi in preko teh deske. Strop je bil rahlo nagnjen, da je voda lažje odtekala. Bil je iz močnih tramov in desk, preko katerih je bila potegnjena strešna lepenka, sledila je 30 cm debela plast zemlje, na katero so nasadili mah, resje, smrečice in majhno grmičje. Tudi za ventilacijo je bilo poskrbljeno. V ta namen sta služili dve koleni dimnih cevi za peč, ki sta bili pokriti z rušo in mahom, vendar tako, da je sveži zrak prihajal v bunker. Oba bunkerja sta bila dobro zakamuflirana in ju Nemci do konca vojne niso odkrili, čeprav so včasih hajkali po tezenskem gozdu nekaj dni zapored. Poleg Marije Falež je za hrano partizanov v bunkerju skrbela družina Kovačič iz Skok št. 10, kjer je bila do avgusta 1944 pomembna postojanka osvobodilnega gibanja.

Rupenova domačija na Meljskem hribu, kjer je februarja 1944 delala okrožna tehnika

Bunker, v katerem je bil štab Lackove čete in pozneje bataljona, se je imenoval Triglav, drugi, ki je služil za tehniko in je bil od prvega oddaljen 500 m, pa Sevastopol. Sevastopol je bil samo 5 m oddaljen od gozdne steze. Vhod v bunker je bil iz jugozahodne smeri. Na vzhodnem pokrovu je rastle majhna smreka. Od vhodne odprtine je vodila v bunker lestev. Notranjost bunkerja je izgledala takole: v sprednjem delu je bila mizica s pisalnim strojem, police za papir, tiskarsko črnilo, matrice in za že izdelano propagandno gradivo, v srednjem delu je bila miza za razmnoževalni stroj, ob zadnji steni pa so bili v dveh nadstropjih pogradi, na katerih je lahko spalo tudi do 12 ljudi. V bunkerju je bila tudi peč, v kateri so iz varnostnih razlogov kurili samo ponoči. Zraven je bilo še vedro z vodo, po katero so hodili k bližnjemu izviru.

V začetku marca 1944 so bunker Sevastopol opremili za delo tehnike. Po ukinitvi tehnike na Meljskem hribu so prenesli sem ves preostali papir. Večino potrebnega materiala in razmnoževalni stroj, ki je bil spravljen v neki železničarski hiši na Tržaški cesti, je z vozom pripeljal k Mariji Faleževi pečar Karner. Kakor prej gradbeni material, so sedaj tudi tehnični material znosili ponoči v bunker ilegalci. Začasno pa je bil skrit v obeh manjših bunkerjih pri Mariji Faleževi. Nekako v istem času so z vozom pripeljali k Faleževi tudi velik zaboj papirja, matric in drugega tiskarskega materiala iz bivše učiteljske knjigarne na Tyrševi ulici v Mariboru. Ta material je oskrbela aktivistka Zora Lovše, ki je bila v tej knjigarni zaposlena. Pozneje je material za tehniko nabavljala Marija Falež, ki je vseskozi skrbela tudi za prehrano ilegalcev v bunkerjih.

Tehniko Sevastopol je vodil študent medicine Vinko Gregorc-Suhi, pomagali pa so mu njegova sestra Mira Gregorc-Balček, 17-letna Čehinja Vlasta Vanje-Živa in

predvojni komunist, Hrvat Boban. Balček in Vlasta sta tipkali matrice, Suhi in Boban pa sta razmnoževala. Članke in drugo gradivo za delo tehnike so sestavljali in tipkali v bunkerju Triglav. Dostop v bunker Sevastopol so imeli samo člani okrožnega komiteja KPS Maribor ter članica okrožnega komiteja SKOJ Milena Bokša-Boža. Tehnika je bila v stalnem stiku s kurirji. Prihajali so vsak drugi dan, vendar ne k bunkerju, ker bi bilo prenevarno, temveč k določenemu kamnu v gozdu. Tam so prejemali literaturo in navodila. Kurirji so prihajali iz Haloz, Ptujkega in Dravskega polja, iz Slovenskih goric in seveda tudi iz Maribora. Sredi maja 1944 se je pred odhodom na Dolenjsko nekaj dni zadrževal v tehniki Sevastopol sekretar okrožnega komiteja OF Maribor Dušan Špindler-Kovač, ki je sam razmnožil veliko ilegalne literature. Sam je tudi pisal proglase, letake in članke. V času od marca do junija 1944 je tehnika Sevastopol izdelala na stotine letakov, brošur, proglasov in drugega propagandnega gradiva.²⁶

Brez pretiravanja lahko zaključimo, da je delo ilegalnih tehnik v Mariboru in njegovi bližnji okolici doseglo svoj vrh v prvih mesecih leta 1944, ko je okrožna tehnika s presledki delovala pri Kranjčevih na Pobrežju, pri Vrečkovih in Rižnarjevih v Melju, na Meljskem hribu ter v Rogozi. To trditev potrjuje tudi poročilo okrožnega komiteja KPS Maribor oblastnemu komiteju KPS za Štajersko z dne 28. aprila 1944, ki se med drugim dotika tudi propagandne dejavnosti v mariborskem okrožju v prvih štirih mesecih leta 1944. Tako je bilo v tem času natisnjenih kar 20 različnih letakov v skupni nakladi 35.000 izvodov, tri glasila v nakladi 4.200 izvodov, pet brošur OF z 2.500 izvodi, pet brošur KPS z 2.120 izvodi, štiri okrožnice s 700 izvodi, poleg tega pa je bilo takrat še v tisku glasilo Mladina v 600 izvodih in brošura O slovenskih mejah v 500 izvodih. K temu je treba dodati še posebno okrožnico o konspiraciji v partizanih in na terenu (150 izvodov) in 100 fotografij tovariša Tita, ki jih je po znani Jakčevi predlogi izdelal fotograf Mirko Japelj.

Podrobnejši pregled opravljenega dela v tehnikah mariborskega okrožja v omenjenem obdobju bi bil naslednji:

a) Letaki

naslov	število izvodov
1. Resnica o izdajalcih	2.500
2. Smisel in smoter naše vzgoje	2.000
3. Izjava belogardističnih duhovnikov	1.000
4. Pismo slovenski inteligenci	1.000
5. Slovenci v boj (poziv v in za partizane)	2.500
6. Kaj je OF slovenskega naroda	2.000
7. Lažne vesti	1.500
8. Nova jugoslovanska narodna vlada	1.500
9. Vsem zavednim Slovencem	2.000
10. Mariborskim Slovencem	1.500
11. Poziv za pomoč partizanom	1.000
12. Slovenci, Slovenke!	2.000
13. Slovencem severne Slovenije (Titov poziv)	2.000
14. Prebivalstvu Slovenskih goric	1.000
15. Ob tretji obletnici	3.000
16. Mladini severne Slovenije	500
17. Svobodna Slovenija v enakopravni Jugoslaviji	2.000
18. Severna Slovenija v borbi za svobodo naše zemlje	1.500

naslov	število izvodov
19. Beseda starejših tovarišev	1.500
20. Kmečko ljudstvo Štajerske	3.000
	35.000
b) Glasila	
1. Slovenski poročevalec (izšel štirikrat)	2.600
2. Delavska enotnost	500
3. Naša žena (izšla dvakrat)	1.100
	4.200
c) Brošure OF	
1. Pri sestrah na jugu	500
2. Partizani za zedinjenje Slovenije	500
3. Zbor odposlancev slovenskega naroda	500
4. Kaj je in kaj hoče OF	600
5. Pesmarica	400
	2.500
d) Brošure KPS	
1. O kadrih (Dimitrov)	500
2. Oktobrska revolucija (trije članki)	120
3. Nacionalno vprašanje (Tito)	500
4. Lenin o ženskem vprašanju (K. Zetkin)	500
5. Agrarno vprašanje (Stalin)	500
	2.120
e) Okrožnice	
1. Pismo aktivistom	150
2. Izjava treh	150
3. Okrožnica komunistični mladini	150
4. Prva okrožnica mariborskega okrožnega odbora OF vsem zaupnikom	250
	700

V tehnikah mariborskega okrožja je bilo torej v omenjenem obdobju natisnjenih kar 45.870 izvodov različnih ilegalnih tiskov, ki so odigrali izjemno pomembno propagandno vlogo. Tudi široka razvejanost ilegalnega tiska kaže na to, da je Maribor po daljšem času ponovno postal središče narodnoosvobodilnega gibanja na širšem območju. Zgoraj navedeni podatki so še toliko zgovornejši, če upoštevamo dejstvo, da so bili pogoji za ilegalno delo v Mariboru izredno težki (neprestana kontrola, ki so jo vršili zlasti kulturbundovci in gestapo, ovadbe domačih izdajalcev in okupatorjevih zaupnikov itd.), da so vse navedene tehnike delale na principu »začasnih hišnih tiskarn«, ki so bile v neprestani nevarnosti in so se morale pogosto seliti, v kolikor niso bile že prej odkrite ali izdane. Ilegalno delo v Mariboru, zlasti še delo tehnik pa je otežkočala še znana »pohorska afera«, ko je prišlo do

prekinitve stikov med okrožnim komitejem KPS Maribor in partizansko enoto na Pohorju, kar je imelo daljnosežne negativne posledice ne samo za Maribor, ampak za osvobodilno gibanje na celotnem območju severovzhodne Slovenije.

Sredi zelo razgibanega političnega delovanja v okrožju Maribor je prišlo ponovno do izdaj in do novega vala aretacij. To je bil tudi glavni vzrok, da je štab Lackovega bataljona 6. junija 1944 zapustil bunker Triglav v Rogozi in prek Frama odšel na Planico. Iz Rogoze se je preselila tudi okrožna tehnika. Stroje so prinesli v Fram k Černetovim, kjer so takoj nadaljevali z delom. V okrožni tehniki pri Černetovih so delali Vinko Gregorc-Suhi, Vlasta Vanje-Živa in Hrvat Boban, medtem ko je Mira Gregorc-Balček kmalu odšla v Slovenske gorice, da bi tam delala v tehniki.

Med bivanjem v Framu so člani okrožne tehnike ustanovili lastno partijsko celico, ki je štela tri člane (Suhi, Boban, Živa). Prvi sestanek je bil 9. junija 1944, prisostvovala pa mu je tudi Mira Gregorc-Balček. To je bil čas intenzivnega političnega izobraževanja in priprav na nove naloge. V framskem obdobju okrožna tehnika namreč ni veliko delala, kajti na voljo je bilo še veliko že prej izdelanega ilegalnega tiska, ki pa zaradi pomanjkanja zanesljivih sodelavcev še ni bil razdeljen, nekaj pa ga je tudi že zastarelo (poročila o dogodkih!). V teh dneh so izdali deset različnih letakov, končali naročilo za Mladino in Slovenskega poročevalca in deloma natisnili brošuro Kaj je in kaj hoče OF. Del teh tiskov je bil še uskladiščen v bunkerju Sevastopol v Rogozi.

Namestitev okrožne tehnike pri Černetovih v Framu je bila le začasna, kajti Marija Falež je dobila nalogo, da za tehniko najde nov primernejši kraj. Našla ga je pri Čretnikovih v Ješenci pri Račah. Žena učitelja Čretnika in njena mati sta izpraznili greznico, jo temeljito očistili ter prebelili, zunanost pa zamaskirali s šibjem. Razmnoževalni stroj in tiskarski material, ki sta ga Marija Falež in Jože Rant-Moša prinesla iz Frama, so začasno skrili v drvarnici pod drvmi. Dne 24. septembra 1944 je Faleževa pri Čretnikovih pričakala Karla Kladnika-Uroša. Uroš bi moral prinesiti rokopise, da bi tehnika lahko pričela z delom. Namesto njega pa je prišla policija in odpeljala Čretnikovo. Ta se je v zaporu pogumno držala in ni ničesar izdala. Poslali so jo v koncentracijsko taborišče. Naslednji dan je policija odpeljala še razmnoževalni stroj in tiskarski material. Čeprav v Ješenci ni uspela ponovna organizacija okrožne tehnike in sta odšla v partizane na Pohorje tudi Vinko Gregorc in Vlasta Vanje, je bilo na mariborskem območju tudi pozneje dovolj ilegalne literature. Prinašali so jo iz tehnik na Pohorju, na Koroškem in iz Savinjske doline.²⁷

Ilegalni tisk, ki je bil v letih 1941–1945 natisnjen in razmnožen v 33 tehnikah v Mariboru in v njegovi bližnji okolici, je predstavljal pomembno gibalno za razvoj narodnoosvobodilnega gibanja v severovzhodni Sloveniji. Skupna značilnost teh tehnik je bila v tem, da so zahtevale strogo konspiracijo in izjemno iznajdljivost, da so od vsega začetka delovale v zelo težkih pogojih kotčasne hišne tehnike, zaradi katerih so bile ogrožene družine tistih, ki so jim nudili zavetje (npr. usoda Vrečkovih!), da so se morale pogosto seliti, ker je bilo trajnejše zadrževanje na enem mestu nemogoče zaradi sovražnikove aktivnosti in delovanja njegovih zapupnikov. Dodati pa je treba tudi ugotovitev, da je kljub strogim konspirativnim ukrepom okupatorju uspelo mnoge ilegalne tehnike na mariborskem območju odkriti, nekatere pa so bile celo izdane.

Zanimivo je, da so ilegalne tehnike v Mariboru dosegle največji razmah prav v obdobjih, ko so bili pogoji za delo aktivistov v Mariboru najtežji. Prvi vrh pomenijo že prvi meseci okupacije, ko so v Mariboru tekale intenzivne priprave na začetek oborožene vstaje. V času od aprila do začetka avgusta 1941 je bila mreža

ilegalnih tehnik v Mariboru najbolj razvejana, saj je na različnih koncih mesta delovalo kar 12 tehnik, sicer manjših, vendar zelo aktivnih. Poudarek pri delu teh tehnik je bil zlasti na ponatisu osvobodilnega tiska, ki je prihajal od drugod, največ iz Ljubljane. Padec tehnike pokrajinskega komiteja KPS za severno Slovenijo pri Mari Čepičevi v Kolodvorski ulici 7. avgusta 1941 je za daljše obdobje skoraj povsem ohromil razvoj narodnoosvobodilnega tiska na območju Maribora. Leta 1942 je prišlo do najhujšega okupatorjevega nasilja na slovenskem Štajerskem, kar se je še posebej močno odražalo v Mariboru. Ni bilo več veliko zanesljivih postojank, niti sodelavcev osvobodilnega gibanja. Grčarjev prihod spomladi in močan razmah partizanstva na Pohorju v drugi polovici leta 1942 sta sicer pomenila pomembno prelomnico, vendar je bil položaj v samem Mariboru še vedno takšen, da je bilo treba težišče dela ilegalnih tehnik prenesti v okolico mesta, v Slivnico in v Limbuš, od koder so bili stalni stiki z Mariborom in Pohorjem. Posledica Grčarjeve smrti novembra 1942 je bila, da na območju Maribora vse do jeseni 1943 ni bilo vidnejše ilegalne tehnike.

Največji vzpon je doživel narodnoosvobodilni tisk na mariborskem območju konec leta 1943 in v prvih mesecih leta 1944, ko je razgibano, uspešno in načrtno politično delovanje novoorganiziranih okrožnih odborov KPS in OF pritegnilo v vrste narodnoosvobodilnega gibanja nove sodelavce in vzpostavilo nove postojanke. Uspeh je bil še toliko večji, saj je bil Maribor v tem času zaradi »pohorske afere«¹ skoraj povsem izoliran od svojega zaledja in je bil v danem položaju prisiljen iskati lastne rešitve.

V narodnoosvobodilnem tisku, ki so ga razmnoževale tehnike na območju Maribora srečujemo že od vsega začetka po obliki in vsebini skoraj vse vrste tiskov: od kratkih gesel, pisanih včasih celo z roko, preko propagandnih letakov in lepakov, okrožnic, do revij in časopisov. Brez pretiravanja lahko zaključimo, da so ilegalne tehnike in osvobodilni tisk v Mariboru in v njegovi bližnji okolici v letih 1941–1945 prispevali dragocen delež v skupnem boju proti okupatorju, glede na razmere, v katerih so delovale pa prav gotovo precej večjega kot smo jim ga pripisovali doslej.

Opombe

¹ Marjan Znidarič, Okupacija in okupatorjevi ponemčevalni ukrepi v Mariboru leta 1941, magistrsko delo, Maribor 1975, str. 37, 95–96, 189, 195 in 201; isti, Uničevanje slovenske kulture v Mariboru leta 1941, Borec 1975, št. 1, str. 34, 36, 39 in 41; isti, Okupatorjevo šolstvo v Mariboru leta 1941, Borec 1974, št. 12, str. 671.

² Ilegalne tehnike v Mariboru, Mlada misel 1957, št. 3; France Filipič, Prvi pohorski partizani, Maribor 1965, str. 60–61 (navajam: Filipič, Prvi pohorski partizani); Milan Zevart, Po sledovih narodnoosvobodilne vojne v mariborskem okraju, Maribor 1962, str. 120 in 155 (navajam: Zevart, Po sledovih).

³ Bogdan Zoltnir, Partizanski tisk ob Meži, Mislinji, Dravi, Maribor 1962, 16–17.

⁴ Milica Ostrovska, Kljub vsemu odpor I, Maribor 1963, str. 24 (navajam: Ostrovska, Kljub vsemu odpor); Filipič, Prvi pohorski partizani, str. 40; Verner Breznik, izjava v arhivu muzeja narodne osvoboditve Maribor (odslej: v AMNOM); Zevart, Po sledovih, str. 117.

⁵ Ostrovska, Kljub vsemu odpor, I, str. 26.

⁶ Filipič, Prvi pohorski partizani, str. 31 in 63; Ostrovska, Kljub vsemu odpor I, str. 42.

⁷ Filipič, Prvi pohorski partizani, str. 42; Bitka, kakor življenje dolga (pričevanja o revolucionarnem in osvobodilnem boju Slovencev), Ljubljana 1975, str. 162.

⁸ Filipič, Prvi pohorski partizani, str. 61–62.

⁹ Ostrovska, Kljub vsemu odpor I, str. 49–50.

¹⁰ Filipič, Prvi pohorski partizani, str. 121; Milica Ostrovska, Mariborske tehnike, rokopis v AMNOM (navajam: Ostrovska, Mariborske tehnike).

¹¹ Narodni heroji Jugoslavije, I, Beograd 1975, str. 363; Francka Kranjec, Slava Klavara, Maribor 1963, str. 26; Marija Sparovec, izjava, v AMNOM; po osvoboditvi so sorodniki razmnoževalni stroj izkopali in je danes v muzeju narodne osvoboditve v Mariboru; Filipič, Prvi pohorski partizani, str. 55; Ostrovska, Kljub vsemu odpor I, str. 87.

¹² Zasljanje Alojza Zorka, arhiv republiškega sekretariata za notranje zadeve v Ljubljani; Mihalinec je bil zaradi Zorkove izdaje ustrejen kot talec 15. 11. 1941 v Mariboru.

¹³ Ostrovska, Kljub vsemu odpor I, str. 82—83 in 89; Mara Čepič, izjava, v AMNOM; Filipič, Prvi pohorski partizani, str. 150.

¹⁴ Romana Kipa-Kerenčič, izjava, v AMNOM, Ostrovska, Kljub vsemu odpor I, str. 64 Filipič, Prvi pohorski partizani, str. 53.

¹⁵ Ostrovska, Kljub vsemu odpor I, str. 128; Danica Peče, izjava; Tatjana Belopavlovič-Peče, izjava, oboje v AMNOM.

¹⁶ Fotokopija letaka v AMNOM.

¹⁷ Ostrovska, Kljub vsemu odpor I, str. 250; Zdenka Rogl—Marjan Znidarič, Maribor 1941—1945, katalog, Maribor 1975, str. 17 (navajam: Rogl—Znidarič, Maribor 1941—1945); Slovenke v narodnoosvobodilnem boju I, Ljubljana 1970, str. 97; Vida Kosi, izjava; Ančka Lobnik, izjava, oboje v AMNOM.

¹⁸ Ostrovska, Kljub vsemu odpor I, str. 286; Romana Kipa-Kerenčič, izjava, v AMNOM; France Filipič, Skorčnica, Borec 1954, št. 6, str. 65; Romana Kipa-Kerenčič, Očeta so strahotno mučili, Odmev partizana s severne meje, 1976, št. 1—2, str. 20 in 22.

¹⁹ Ostrovska, Mariborske tehnike; Marija, Šabeder, izjava; Dušan Spindler, izjava, oboje v AMNOM; Ostrovska, Kljub vsemu odpor II, str. 26—27 in 79.

²⁰ Rogl—Znidarič, Maribor 1941—1945, str. 22; Ostrovska, Kljub vsemu odpor II, str. 28.

²¹ Ostrovska, Kljub vsemu odpor II, str. 24, 26, 80—81 in 119; Dušan Spindler, izjava; Zofka Senekovič, izjava; Lidija Potrč, izjava; Milka Kovačič, izjava; Marija Kranjc, izjava; Dnevnik Anice Kranjc-Marusje; Dnevnik Jožeta Jevšnikarja-Saše; Seznam tiskov okrožne tehnike v Mariboru, vse v AMNOM.

²² Ostrovska, Mariborske tehnike; ista, Kljub vsemu odpor II, str. 41, 110—112; dopis policijskega direktorja Wallnerja z dne 25. 4. 1944 Mariji Vrečko o zaplembi premoženja; prošnja Marije Vrečko okrajnemu odboru ZZB NOV Maribor z dne 27. 1. in 6. 3. 1956 za izstavitev potrdila o sodelovanju moža Jakoba v NOV; pismo Marije Vrečko maršalu Titu z dne 24. 4. 1956; Dušan Spindler, izjava; Pavla Lincner, izjava; dnevnik Jožeta Jevšnikarja-Saše; seznam naročil okrožni tehniki v Mariboru z dne 17. 1. 1944, vse v AMNOM; Bilten mariborske tekstilne tovarne 1962, št. 4, str. 18.

²³ Ostrovska, Kljub vsemu odpor II, str. 209; ista, Mariborske tehnike; Dušan Spindler, izjava; Ela Snuderl, izjava, oboje v AMNOM.

²⁴ Ostrovska, Mariborske tehnike; ista, Kljub vsemu odpor II, str. 128; Dušan Spindler, izjava, v AMNOM; 500 izvodov brošure Agrarno vprašanje je Vinko Gregorc-Suhi ob neki nevarnosti vrgel v vodnjak, povojni lastniki Rupenove viničarije, ki so te brošure našli, so jih iz nevednosti zažgali.

²⁵ Ostrovska, Kljub vsemu odpor II, str. 125.

²⁶ Ostrovska, Kljub vsemu odpor II, str. 140—143, 272; Rogl—Znidarič, Maribor 1941—1945, str. 26; Ostrovska, Mariborske tehnike; Dušan Spindler, izjava; Marija Falež, izjava, oboje v AMNOM; poročilo okrožnega komiteja KPS Maribor oblastnemu komiteju KPS za Štajersko z dne 28. 4. 1944, v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, fasc. 654/IV (navajam: AIZDG).

²⁷ Poročilo partijske celice okrožne tehnike z dne 9. 6. 1944, fond komandanta varnostne policije in varnostne službe, fasc. 155/VII, v AIZDG.

Dr. Tone Ferenc

Partizanska zmaga v Razorih

Zloglasni generalni inspektor Gueli iz Trsta
se je ponovno izkazal kot pravi zločinec

Ena najuspešnejših partizanskih akcij v Slovenskem Primorju poleti leta 1943 je bil nedvomno napad dela Gregorčičeve brigade na italijanski policijski avtomobil v Razorih med Mrzlo rupo in Vojskim 22. junija 1943. O tem napadu so tu in tam že kaj napisali, vendar pomanjkljivo. Zato skušam na podlagi šele pred kratkim pridobljenih italijanskih dokumentov in podatkov Alojza Krpana, Antona Kosovela in Črtomira Šinkovca, ki se jim za uslugo toplo zahvaljujem, v tem članku natančneje opisati ta dogodek. Prosim vse, ki bi jim bile znane še kakšne podrobnosti, ali ki bi menili, da je treba kaj popraviti, da to sporočijo uredništvu Borca. Tudi tem se že vnaprej zahvaljujem za pozornost.

O partizanskem napadu v Razorih in o njegovih posledicah nimamo ohranjenih skoraj nobenih pisanih partizanskih poročil. Le brigadni politkomisar Ivan Turšič-Iztok, ki je vodil akcijo, je še isti dan poročal štabu Primorske operativne cone tole:

»Na dan obletnice vojne SSSR sem s patrolo 30 mož in z 2 puškomitraljezoma napadel avto kvesture, ki straši po Mrzli rupi. V 4 minutah je bila akcija končana. 17 kvesturinov mrtvih, eden pobegnil nazaj. Zaplenjeno: 3 brzostrelke, 15 pušk, 17 pištol, 30 bomb, 800 kom. municije za puške, okrog 300 za brzostrelke, 8 parov čevljev, 5 suknjičev, 10 nahrbtnikov in ure, srajce, nogavice ter razna drobnjarija.«

Skupina partizanov, ki je pod Turšičevim vodstvom napadla italijanski policijski avtomobil v Razorih, je bila iz dela I. bataljona Gregorčičeve brigade. Ta del se je zbral iz raznih skupin, ki niso odšle v Beneško Slovenijo in so se zbrale v glavnem pri Gradnikovi brigadi na Kobariškem ter v prvi polovici junija 1943 pod vodstvom brigadnega politkomisarja Turšiča odšle v stari tabor v Trnovskem gozdu. Drugi del tega bataljona je na povratku iz Beneške Slovenije na Drnohlji izgubil zvezo s štabom brigade in z njenim II. bataljonom ter odšel proti Goriškim Brdom. Med potjo je štab bataljona enoto »razpustil« in borci so odšli na kratek »dopust« v Vipavsko dolino. Imeli so nalogo, da se čimprej priključijo k najbližji partizanski enoti. Vendar so prišli v Trnovski gozd šele proti koncu junija, v glavnem po akciji, ki jo opisujem v tem članku. V Trnovskem gozdu je Turšič, ki se zaradi rane tudi ni bil udeležil pohoda v Beneško Slovenijo, zbiral prihajajoče partizane z namenom, da ponovno formira bataljon. Proti koncu junija je imel v taboru na Skobilišču pri Čavnu že okoli sto partizanov, ki jih je nato prvega ali drugega julija dokončno formiral v bataljon in mu za komandanta določil ponovno Karla Nardina-Jakca in za

politkomisarja Jožeta Cotiča-Iztoka. Prejšnji politkomisar bataljona France Berce je namreč padel na pohodu v Beneško Slovenijo. II. bataljon Gregorčičeve brigade je bil tisti čas še vedno na Miji, III. pa, razdeljen na čete, na Krasu, Pivki in v Vipavski dolini.

Ta stočlanski partizanski oddelek v Trnovskem gozdu, ki je imel v bližnji okolici še tri ali štiri kurirske postaje, je strateško obkoljevalo več italijanskih enot. Na severovzhodu in vzhodu okrog Idrije in Črnega vrha so bili graničarji XXIII. obmejnega odseka, idrijska centurija (stotnija) obmejne milice, karabinjerji v Idriji, Spodnji Idriji, Godoviču, v Črnem vrhu in na Colu. Ker so bili graničarski oddelki obrnjeni predvsem na vzhod, tj. proti Gorenjski in Ljubljanski pokrajini, je imel italijanski okupator na črti Zadlog—Črni vrh—Col razmeščen 159. strojnični bataljon pehotne divizije »Torino«. Večje enote te divizije so bile na jugu in jugozahodu, predvsem v Vipavski dolini. Tam so bili 81. pehotni polk v Vipavi, 82. pehotni polk v Ajdovščini in 52. topniški polk v Gorici, kjer je bil tudi štab divizije. Posamezne čete iz teh polkov so bile razmeščene tudi severneje od Vipavske doline, npr. III. bataljon 82. polka tudi na Lokvah, v Čepovanu in na Predmeji. V Trnovem in okolici je bil bataljon 11. bersaljerskega polka. Pod štab divizije »Torino« je spomladi 1943 nekaj časa, tja do srede junija, spadal XI. bataljon padalske divizije »Nembo« s štabom na Vojskem in s četami na Vojskem, v Nikovi, Idriji in Gorenji Trebuši. (Najprej so bili aprila 1943 angažirali v Črnem vrhu in v Zadlogu III. bataljon padalske divizije »Nembo«, ki je moral 1. junija oditi v svojo divizijo in so na njegovo mesto nameravali poslati XI. bataljon te divizije. Zaradi povečane partizanske aktivnosti pri Vojskem so ta bataljon poslali tja, v Črni vrh in v Zadlog pa so poslali omenjeni 159. strojnični bataljon.) Ker je III. bataljon padalske divizije »Nembo« moral tudi odriniti v svojo divizijo, so 18. junija nameravali na Vojsko in v okolico poslati II. bataljon 82. polka iz Ajdovščine, in sicer štab bataljona ter dve četi na Vojsko, po eno četo v Gorenjo Trebušo, Čekovnik in v gozdarsko kočo v Revenovše. Ne vem, iz kakšnih razlogov so sklenili premestitev odložiti do 2. julija, vendar jih je prehitela aktivnost bataljona Gregorčičeve brigade in so morali te enote pripeljati tja že 22. junija opoldne. Kaže, da sta bila ravno v tistih dneh, ko je del bataljona Gregorčičeve brigade sklenil izvesti napad v Razorih, kraja Vojsko in Gorenja Trebuša brez vojaške posadke.

V teku dveh let osvobodilnega boja je v partizanih postala že tradicija, da partizanska enota vsak pomembnejši praznik, npr. 1. maj, 7. november itd., proslavi s kakšno uspešno akcijo. Turšič, ki svojih borcev še ni mogel popeljati v napad na kakšno italijansko postojanko zunaj ali znotraj Trnovskega gozda, ker je bil del borcev spričo napornih pohodov za večje akcije nepripravljen, je sklenil, da bo napadel italijanski tovorni avtomobil (po nekaterih podatkih naj bi šlo celo za dva avtomobila), ki je iz Idrije redno vsak petek oskrboval s hrano vojaško postojanko v Gorenji Trebuši. Verjetno je ta tovornjak prevažal hrano omenjenemu bataljonu padalske divizije »Nembo«. Z akcijo so partizani nameravali dobiti hrano, predvidevali pa so tudi, da bo na avtomobilu kakšno orožje, strelivo in morda kakšna oprema. O rednem prevažanju hrane so partizane Gregorčičeve brigade poučili kurirji, ki so imeli svojo postajo, imenovano P-6, v Zaklavžah, med Mrzlorupo in Čekovnikom. Skupaj so izdelali načrt za napad in 21. junija zvečer je prišlo na to kurirsko postajo kakih 27 oboroženih partizanov pod Turšičevim vodstvom.

Turšič je za to akcijo izbral same prostovoljce. Poleg borcev, oboroženih s puškami in ročnimi bombami, sta odšla na pot tudi oba puškomitraljezca. Od tabora v Skobilšču do kurirske postaje v Zaklavžah jih je peljal kurir Jan (po drugih podatkih, borec Gregorčičeve brigade), ki se je akcije tudi sam udeležil.

Narodni heroj Ivan Turšič-Iztok, politični komisar Gregorčičeve brigade, pozneje Primorskega odreda, je osebno vodil napad v Razorih

Potem ko so noč prespali na planem pri kurirski postaji, sta jih Turšič in kurir Jan še v temi odpeljala na kraj, ki sta ga izbrala za zasedo. Turšič jih je zgodaj zjutraj, še ob svitu, razporedil v zasedo nad cesto v Razorih, kak kilometer od križišča, kjer se cesta iz Idrije cepi proti Vojskemu in Mrzli rupi. Nekateri italijanski viri navajajo kot kraj napada točko 941, drugi bližnje ledinsko ime Gnezda, ki je nekaj sto metrov pred omenjenim križiščem in kjer je bila gostilna Ignacija Kogej. Drugi italijanski viri spet navajajo ime Koder, tj. domačijo, ki je kakih sto metrov desno od križišča. Samo križišče je sicer bliže Vojskega, saj je od njega oddaljeno kake tri kilometre, ker pa je bil napad še naprej od križišča v smeri Mrzle rupe, je v literaturi kraj napada določen kot pri Mrzli rupi.

V partizanskem vojskovanju zelo izkušeni in nadarjeni Turšič (padel je čez trinajst mesecev na Lokvah kot komandant XXX. divizije NOV in POJ in so ga po vojni odlikovali z redom narodnega heroja) je za zasedo izbral zelo primeren kraj ob cesti, ki je zelo vijugasta, polna ovinkov. Na tistem mestu teče cesta skozi usek in obe strani za nekaj metrov višji od cestišča. Najprej je na desni strani (gledano od Idrije proti Mrzli rupi) postavil na desno krilo zasede tri borce, ki so bili obrnjeni proti Mrzli rupi, da bi s tiste strani zavarovali zasedo pred kakšnim iznenadjenjem. Enako je tri borce postavil na levo krilo, da so zavarovali zasedo v smeri proti Idriji. Nato je na desnem krilu, tik nad cesto, ki se tam izgublja v nov ovinek, postavil na skalo za grm puškomitraljezca s pomočnikom. Imela sta nalogo, da na ukaz ustrelita v sprednjo stran avtomobila, predvsem pa da onesposobita voznika. Podobno je na drugo stran ceste, tj. na levo stran, toda bolj nasproti levega krila zasede, postavil drugega puškomitraljezca s pomočnikom, da bi vžgala po zadnji strani avtomobila. Na desni strani je v sredini zasede, tam, kjer naj bi mitraljezca

ustavila avtomobil, v neki vdolbini tik nad cesto razmestil bombaše, ki naj bi vrgli ročne bombe in nato skupaj s puškarnji, razmeščenimi nekoliko više v gozdu, planili na cesto in dokončno obvladali avtomobil. Nekaj bombašev je razmestil tudi na levi strani ceste.

Turšič je še naročil borcem, naj začno napadati samo na njegovo povelje in povedal, da kakšnega motornega kolesa, ki bi se samo pripeljalo po cesti, sploh ne bodo napadli. Če bi ga namreč napadli, bi dobili zelo malo plena, izdali pa bi svoje položaje ter si onemogočili napad na avtomobil, ki so ga pričakovali.

Potem ko so borci že nekaj časa čakali v zasedi, pretekle so gotovo že kake tri ure, se je zaslišalo brnenje avtomobilskega motorja ter hupanje in zaseda se je pripravila za napad. Toda namesto tovornjaka s hrano je zagledala odprti policijski avtomobil z italijanskimi vojaki. Na njem je poleg voznika sedelo še 19 ali morda celo 20 vojakov. Bili so iz t. i. 1. premičnega oddelka javne varnosti (nucleo mobile P. S.), ki je bil v Idriji in ga je vodil poročnik Raffaele Babuscio (za njim poročnik Amos Curtarelli).

Zloglasne premične oddelke javne varnosti so začeli ustanavljati konec februarja in v začetku marca 1942. leta, potem ko je Pivška partizanska četa začela postajati aktivnejša. To so bile leteče skupine, sestavljene iz karabinjerjev, ki so navadno bili v večini, agentov javne varnosti in financarjev. Vodili so jih karabinjerski in policijski oficirji. Ustanavljali so jih z namenom, da hitro zasledujejo in uničujejo partizane in njihove pristaše ter izvajajo represalije. Premični oddelki javne varnosti so šteli vsak okrog 40 do 50 mož, ki so jih navadno prevažali z avtomobili. Kaže, da so jih do poletja 1943. leta ustanovili že 28 (27. in 28. oddelek so ustanovili tik pred padcem fašizma v Orehku in Belskem pri Postojni iz samih financarjev), vendar jih v tržaški, goriški in videmski pokrajini nikdar ni bilo več kot 20, ker so nekatere ukinjali, ko so druge ustanavljali. Od pomladi 1942. leta so premični oddelki spadali pod kraljevi inšpektorat javne varnosti za Julijsko krajino v Trstu.

Zanimivo je, da je ravno idrijski premični oddelek imel zaporedno številko 1, kljub temu da ga niso ustanovili kot prvega. Ustanovili so ga konec marca 1942 in je imel takrat oficirja in 36 vojakov, ki so imeli na razpolago celo dva avtomobila. Neki vir navaja, da je imel 28. maja 1943. leta kar 170 mož, drugi vir pa za avgust 1943 navaja le 42 mož. Iz tega oddelka torej je bila posadka avtomobila, ki je prišla predasedo partizanov Gregorčičeve brigade.

Ko je bil avtomobil malo predasedo, je Turšič nameril orožje v šoferja in sprožil. To je pomenilo znak za splošen napad. Mitraljezec na desnem krilu zasede je vžgal po sprednji strani avtomobila, po vozniku in avto je zasukalo na desno. Bombaši so na avtomobil, ki ga je celo obrnilo proti njim, kar vsuli ročne bombe in puškarnji so obstreljevali na avtomobilu sedeče vojake, ki so začeli skakati z njega.

To je trajalo minuto, dve, ko se je zgodilo nekaj povsem nepričakovanega. Med bombaši je bil tudi tridesetletni Ljor Lovce, ki je bil italijanski mornariški oficir, a je dezertiral iz italijanske vojske ter zgoda spomladi 1943. leta prišel v partizane. S Turšičem si nista bila na roke, ker mu Turšič kot zelo izobraženemu intelektualcu in nekdanjemu italijanskemu oficirju še ni zaupal. Nekateri, ki so opazovali njune odnose, menijo, da ga je Turšič neopravičeno podcenjeval in odrival. Tudi Lovce se je prostovoljno prijavil v akcijo, a ga je Turšič rezko zavrnil, naj si v kuhinji izposodi nož in se z golim nožem udeleži napada ter pripori orožje. To se je tudi zgodilo. Lovce se je v zasedi nenadoma dvignil, pozval borce, naj ne streljajo več in iz kotanje nad cesto sunkovito skočil naravnost na sredo odprtega avtomobila ter z nožem obdeloval zloglasne nukliste. Po napadu je Turšič povsem spremenil odnos do njega: dal mu je eno od treh zaplenjenih brzostrelk in pištolo ter ga določil za komandirja

*Cestni usek v Razorih, kjer je partizanska zaseda napadla italijanske kvestorine
(Foto: Č. Sinkovec)*

čete. Vendar je Lovec padel že čez nekaj tednov, ko je pri Črničah kot komandir čete vodil svojo drugo akcijo.

Kmalu nato ko je Lovec skočil na avtomobil, se je vsa zaseda spustila na cesto in obkolila vozilo. Najprej so planili na orožje in strelivo ter začeli slačiti in sezuvati mrtve ter ranjene vojake; seveda so vzeli le tisto obleko, ki ni bila še toliko krvava, in kakih 7 ali 8 parov čevljev. Videč, da je velika večina posadke mrtva in da so nekateri vojaki hudo ranjeni, je Turšič ranjenim sovražnikom s strelji iz pištole krajšal muke. Pred nekaj meseci je Janko Premrl-Vojko pri napadu na italijansko postojanko Marof pri Idriji ukazal obvezati vse ranjene italijanske vojake, toda zdaj je imel Turšič pred seboj ranjene zloglasne nukliste, ki skoraj da ne bi bili vredni milostnega strela. Ko je nameril pištolo na glavo nekega že slečenega vojaka, je ta skočil pokonci in stekel proti gozdu. Nekdo je nameraval streljati za njim, toda Turšič mu je ukazal, naj ga pusti njemu. Nekajkrat je s pištolo ustrelil za njim in nekateri udeleženci napada pripovedujejo, da so videli, kako se je bežečemu po nogi ulila kri.

Nato so partizani z orožjem, strelivom, obleko, obutvijo in drugim v napadu zaplenjenim materialom izginili v gozdu. Hiteli so proti Čavnu, da se pravočasno umaknejo italijanski hajki, ki bo prav gotovo sledila njihovem uspešnemu napadu. Na neki čistini, kjer so nekoč oglarji žgali oglje, so se vendarle malo ustavili in Ivan Turšič-Iztok, ki je imel fotografski aparat, jih je fotografiral. Fotografija se je ohranila do danes. Na njej je videti najmanj 28 partizanov in partizank. Torej bo točen Turšičev podatek, da je pri napadu sodelovalo 30 partizanov in partizank. Nekateri udeleženci napada namreč pravijo, da jih je bilo manj.

Ko pa so dospeli v tabor, je Turšič takoj napisal poročilo, ki sem ga dobesedno navedel v začetku tega članka.

O tem, kaj je o napadu sodil sovražnik in kaj vse je nato ukrenil, govori več italijanskih poročil. Le-ta tudi popravljajo in dopolnjujejo dosedanja mnenja in trditve nekaterih udeležencev napada. Najpodrobneje — in kaže, da tudi najverneje — govori poročilo poveljstva 52. pehotne divizije »Torino« iz Gorice, naslovljeno na poveljstvo XXIV. armadnega zbora v Vidmu z dne 23. junija 1943. V začetku pravi tole:

»22. zjutraj je avtomobil javne varnosti s posadko 21 vojakov vozil proti Mrzli rupi, da bi odpeljal nekaj oseb, osumljenih sodelovanja z uporniki.

Približno ob 8.30 so ga na koti 941 (PN—DH) napadli uporniki, razmeščeni na levi in desni strani ceste. Napad je bil nenaden, močan in kratkotrajen. Po gostem rafalu iz strojnice z leve strani je voznik obrnil na desno. Tam so jih napadli z mnogimi ročnimi bombami. Vsi so bili mrtvi ali ranjeni, ne da bi sploh mogli uporabiti lastno orožje. V tistem trenutku se je kakih petnajst upornikov vrglo na avtomobil in iz neposredne bližine pokončalo mnoge ranjene s strelnim orožjem in z bajoneti. Samo 5 jih je ušlo pokolu in enemu, kot kaže je bil brez uma, je uspelo pobegniti v gozdove in ga še pogrešajo.«

Partizanski in okupatorski vir torej povsem soglašata, da je bil napad nenaden, močan in kratkotrajen. Turšičevo poročilo celo natančneje določa, kako dolgo je trajal; pravi, da samo 4 minute. Tudi izpovedi sodelujočih partizanov pričajo, da je bil napad tako nagel in učinkovit, da ni bilo in tudi ni moglo biti nobenega odpora. Zato tudi ni bil od partizanov nihče ranjen ali poškodovan. Zanimivo je, da je poveljnik nadrejene VIII. armade v Padovi, general Italo Gariboldi, hotel v svojem poročilu generalštabu z dne 23. junija 1943 napraviti napadene vojake za velike junake. O njihovem vedenju je namreč poročal takole:

»Kakih trideset dobro skritih napadalcev je z rafali iz avtomatskega orožja in z ročnimi bombami napadlo vozilo in na njem ranilo vseh 20 vojakov. Zatem so pozvali ranjence, naj se vdajo. Po njihovem odločnem odklonilnem odgovoru so planili nadnje z revolverji in bodali.

Ubili so deset karabinjerjev, med njimi dva vicebrigadirja, tri financarje in dva agenta javne varnosti, drugih pet karabinjerjev, med katerimi sta bila dva hudo ranjena, niso ubili, ker so verjetno mislili, da so mrtvi.

Po pričevanju ranjenih se je moštvo držalo odlično.«

Verjetno je, da so višja vojaška poveljstva, kot npr. poveljstvo VIII. armade, s poročili o junaškem vedenju posadke hotela zmanjšati vtis o hudem porazu, ki ga je utrpel omenjeni premični oddelek na njihovem operacijskem območju.

Razni viri navajajo tudi različno število mrtvih in ranjenih oziroma število vojakov na avtomobilu. Turšič v svojem poročilu navaja 17 mrtvih kvesturinov in enega pobeglega; razumljivo je, da v naglici ni mogel natančno prešteti vseh sovražnikov. Italijanski viri pa bi vendarle morali biti natančnejši. Medtem ko nekateri navajajo, da je bilo na avtomobilu 20 vojakov, pa poročilo poveljstva divizije »Torino«, katerega del sem že navedel dobesedno, omenja 21 vojakov. Brzobjavka karabinjerskega poročnika Spinellija iz Idrije poimensko navaja med mrtvimi 10 karabinjerjev, 3 financarje in 2 agenta javne varnosti, med ranjenimi pa 4 karabinjerje, za karabinjerja Filipa Richiusa pa pravi, da ni ranjen. Vendar pa ne navaja imena pogrešanega niti ne pove ničesar o njem.

Primerjava Turšičevega podatka o 17 mrtvih in enem pobeglem sovražniku z italijanskim seznamom posadke avtomobila in z izjavo nekega udeleženca partizana, da se je morda kakšen ranjen karabinjer zavlekel v podcestni kanal za vodo, ki je bil na kraju napada, nam napravi Turšičev podatek razumljivejši. Na kraju napada bi v tem primeru res ležalo 17 sovražnikov, vendar le 15 mrtvih in dva hudo

Skupina borcev II. bataljona Primorskega odreda pod vodstvom političnega komisarja Ivana Turšiča-Iztoka na Hudem polju, po napadu na italijanski policijski avto v Razorih 22. junija 1943. (Foto: Ivan Turšič-Iztok)

ranjena, dva laže ranjena (in italijanski seznam posadke res navaja dva laže ranjena) bi lahko bila skrita v podcestnem kanalu. Samo tako bi bilo razumljivo, da sta bila, kljub Turšičevemu pokončevanju ranjenih sovražnikov, dva od njih le laže ranjena.

Nikakor torej ne morejo držati dosedanje trditve nekaterih borcev, sodelujočih pri napadu, ali drugih piscev, da naj bi napad preživel le en sam sovražnik, tj. tisti, za katerim je streljal Turšič. Če odštejemo tistega, ki naj bi le po enem poročilu zmeden zbežal v gozd in bi ga naj še 23. junija pogrešali, a ga druga, v pogledu naštevavanja ubitih in ranjenih vojakov zelo natančna poročila sploh ne omenjajo, potem je napad preživelo pet vojakov. Od teh sta dva — eden ranjen, drugi pa ne ali pa le lahko — celo pred prihodom pomoči zapustila kraj napada.

Sledimo sedaj tistemu, ki ni bil ranjen ali pa je bil samo lahko ranjen, tj. karabinjerju Richiusu. O njegovi poti in nadaljnjih dogodkih najobširneje govori poročilo poveljstva divizije »Torino«, katerega del sem že navedel dobesečno. Naj navedem sedaj drugi del!

»Eden od ranjenih je dosegel posadko v Nikovi, da bi jo zaprosil za pomoč. Poročnik Locatelli, poveljnik posadke, je pohitel s svojimi ljudmi in jih naložil na tri avtomobile 159. mešanega inženirskega bataljona, ki so mu bili trenutno na razpolago. S seboj je vzel zdravnika poročnika Pecoro, ki je bil na obisku pri posadki. Tako je nesel prvo pomoč ranjenim, ki so jih pozneje skupaj z mrtvimi in omenjenim zdravnikom poročnikom prepeljali v civilno bolnišnico v Idrijo.

V istem času je na kraj dogodka prihitel z Vojskega poveljnik II. bataljona (82. pehotnega polka — op. T.F.) z vsemi razpoložljivimi silami. Skupaj s poročnikom karabinjerjev, poveljnikom premičnega oddelka iz Idrije, ki je tudi prihitel na kraj dogodka, sta izvedla natančno čistko in z enotami dosledno preiskala hiše. Za uporniki niso našli nobene sledi. Požgali so 8 hiš, katerih lastniki so sumljivi.

Tudi deli III. bataljona (istega polka — op. T.F.) in četi s Tisovca in iz Trebuše, ki so vso noč ostali v zasedi med gozdarsko kočo na koti 684, Hudim poljem in grapo suhega hudournika, niso zasledili upornikov.

Na podlagi izvršene preiskave so ugotovili, da je bila zaseda pripravljena in vodena izključno proti javni varnosti. In to zaradi neprevidnosti nekega karabinjerja. Res je karabinjer Filippo Richiuso povedal poročniku Salvadoriju iz 7. čete, da se je premični oddelek prejšnji dan zjutraj napotil v omenjeno cono, da bi aretirale dve sumljivi ženski. Eno od njiju so nato izpustili in je zvečer okrog 21. ure prispela domov. Neki karabinjer ji je povedal, da se bo premični oddelek naslednji dan ob isti uri vrnil (v Mrzlo rupo — op. T.F.).

Po mnenju poveljnika 82. pehotnega polka napada ni izvedla kakšna velika skupina, temveč skupine upornikov domačinov. Le-ti so se vrnili, čeprav pred kratkim, v okolico Vojskega po živež, ker so vsi prebivalci Vojskega njihovi pristaši.

Ta napad so dejansko pripravili in izvedli s sodelovanjem krajevnih elementov, kakor ugotavljajo po izjavi nekega ranjenega karabinjerja. Le-ta namreč zatrjuje, da je med uporniki videl dečke, stare 14—15 let.

To jutro (23. junija — op. T.F.) okrog 7. ure je na območje Vojskega prispelo 7 premičnih oddelkov javne varnosti, da bi za maščevanje požgali vse tiste hiše v kraju, v katerih prebivajo družine, ki imajo svojce v partizanskih vrstah. Comendatore Gueli, ki je prispel na kraj dogodka okrog 8. ure skupaj z različnimi funkcijarji javne varnosti, je prevzel vodstvo nad izvajanjem represalij.

S prihodom vodje kraljevega inspektorata javne varnosti za Julijsko krajino Giuseppeja Guelija iz Trsta se 23. junija zjutraj začne novo dejanje drame na Vojskem.

Do Guelijevega prihoda je vojaško akcijo zasledovanja partizanov Gregorčičeve brigade vodil poveljnik 82. pehotnega polka divizije »Torino« polkovnik Decio De Lis Gigli, ki je bil prispel iz Ajdovščine na kraj dogodka že 22. junija opoldne. Njegova hajka, v kateri je uporabil nekaj čet iz okoliških postojank, je bila popolnoma brezuspešna. Ob njej je drugi del premičnega oddelka javne varnosti iz Idrije za represalijo požgal 8 hiš na Vojskem.

Naslednji dan, tj. 23. junij je bil za prebivalce Vojskega pravi sodni dan. Zloglasni generalni inspektor Gueli iz Trsta se je ponovno izkazal kot pravi zločinec.

Kdo je bil Gueli in kakšno ustanovo je vodil?

Guelijeva zločinska pot se je začela okrog leta 1932 na Siciliji, ko je kot visok policijski uradnik dal v ječi pomoriti nekaj protifašistov. Vrhunec je njegova zločinska dejavnost dosegla v letih 1942—1943 v Trstu, kjer je kot generalni inspektor policije vodil na novo ustanovljeni kraljevi generalni inspektorat javne varnosti za Julijsko krajino. Svoje prostore je imel v vili Arnstein v ulici Belosguardo 8. Tam so on in njegovi uradniki, med njimi zlasti zloglasni sadist, dr. Gaetano Colotti, noč in dan zasliševali in nečloveško mučili aretirane protifašiste in ujete partizane. (Spomladi 1942 sta tja prispela iz Ljubljane kvestor dr. Ettore Messana in karabinjerski polkovnik Raffaele Lombardi, ki sta imela že precej izkušenj iz boja proti narodnoosvobodilnemu gibanju.) Naj poudarim, da sta bila takšna generalna inspektorata javne varnosti samo na Siciliji (za boj proti mafiji) in v Trstu (za boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju), medtem ko so drugod te naloge opravljali kvestorji, tj. policijski ravnatelji v pokrajinah. V začetku septembra 1943 je maršal Badoglio dal Guelija poklicati v Rim in mu določil novo nalogo: osebno varovati konfiniranega Mussolinija. Toda ko so nacisti 12. septembra 1943 prispeli v Abruzzo, da osvobodijo Mussolinija, jim ga je Gueli izročil brez vsakega odpora. S takšnim vedenjem si je ohranil zaupanje in naklonjenost fašističnega režima v republiki Salò. Po vojni

Italijani so 23. junija 1943 požgali velik del vasi Vojsko

je ta, za nas vsekakor eden najhujših vojnih zločincev, delal v italijanskem notranjem ministrstvu.

Kraljevi generalni inspektorat javne varnosti so ustanovili spomladi, verjetno junija 1942 na Mussolinijev ukaz in je bil podrejen neposredno notranjemu ministrstvu, ki ga je vodil sam Mussolini. Ta ustanova naj bi pod Guelijevim vodstvom vodila in usklajevala boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju v tržaški, goriški, reški in puljski ter od spomladi 1943. leta tudi v videmski pokrajini. Kaže, da je Mussolini odlok o njegovi ustanovitvi izdal šele 11. februarja 1943. leta. Generalni inspektorat je imel t. i. osrednji urad v Trstu in premične oddelke na podeželju. Če za zasledovanje partizanov niso zadoščali ti premični oddelki, je lahko Gueli zahteval od posameznih prefektov in kvestorjev policijske in karabinjerske sile in kolikor še te niso zadoščale, je od vojaških ustanov zahteval vojaške enote. Če je bila akcija bolj policijskega značaja, jo je lahko vodil generalni inspektor Gueli sam ali kakšen njegov uradnik, če pa je bila bolj vojaškega značaja, jo je vodil kakšen vojaški poveljnik. Čeprav so Gueli, generalni inspektorat v Trstu in premični oddelki javne varnosti na podeželju s svojimi zločini postale najbolj razvpite fašistične ustanove, jih je Badoglijev režim po padcu fašizma kljub temu obdržal v službi skoraj nedotaknjene. Edino, kar je storil, je bilo to, da je premične oddelke javne varnosti podredil poveljstvom ustreznih armadnih zborov, tj. XXIII. v Trstu in XXIV. v Vidmu, in da je generalnemu inspektoratu odvzel operativne naloge, mu skušal dati fiziognomijo visokega policijskega urada in ga je podredil poveljstvu VIII. armade v Padovi. Po Guelijevem odhodu v Rim v začetku septembra 1943 je bil vodja te fašistične ustanove v Trstu dr. Luciano Palmisani, ki je to dolžnost opravljal še celo oktobra 1943. leta, seveda že pod nemško okupacijo.

Kaj vse so počeli Gueli in njegovi premični oddelki javne varnosti na Vojskem 23. junija 1943?

Ko je Gueli v Trstu 22. junija zvedel za partizanski napad na enega njegovih premičnih oddelkov, je ob pol sedmih zvečer poslal poveljstvom VIII. armade in XXIV. armadnega zbora tole brzojavko:

»Obvestili so me, da je danes skupina upornikov neznanega števila na cesti Idrija—Vojsko—Gorica postavila zasedo in ubila 15 vojakov, med njimi 10 karabinerjev, 3 financarje in 2 agenta javne varnosti, ter ranila ostalih 6. Vsi so bili pripadniki policijskega premičnega oddelka iz Idrije, ki je z lastnim avtomobilom opravljal službo. Odšel bom na kraj dogodka in bom o tem še poročal.«

Res se je proti večeru odpeljal z avtomobilom v Idrijo, kjer so mu natančneje poročali o napadu, pokazali mrtve in ranjence. Ob desetih zvečer je iz Idrije poslal poveljstvu XXIV. armadnega zbora novo brzojavko, ki nam v bistvu pove le tisto, kar že vemo. Zanimiv pa je vsekakor uvodni del, ki pravi: »Po brzojavki, ki sem jo danes odposlal iz Trsta, vas obveščam, da je danes ob osmi uri in petnajst minut v kraju Mrzla rupa na vojaški cesti Koder—Mrzla rupa skupina kakih 40 banditov, ki so se verjetno tjakaj postavili v zasedo, da bi najbrž napadli vojaški avtomobil, ki navadno prevaža živež raznim posadkam na tem območju, zavravno napadla avtomobil premičnega oddelka iz Idrije.« Gueli je torej pravilno sklepal, da so partizani čakali avtomobil z živežem. In na koncu poročila pravi: »V teku je akcija, ki jo vodil sam. O njej bom še poročal.

Gueli je 23. junija zgodaj zjutraj odšel iz Idrije na Vojsko, kamor je prispel okrog osme ure. Tisto jutro je v Trnovski gozd, zlasti še na območje Vojskega, spravil kar sedem premičnih oddelkov javne varnosti. Verjetno so bili to premični oddelki iz Idrije (št. 1), Vipave (št. 3), Cerknega (št. 5), Kanala (št. 6), Čepovana (št. 21) in Črnič (št. 12). Tam so bili tudi vojaški oddelki iz 82. polka divizije »Torino«. Kaj se je godilo na Vojskem in v okolici, nam povedo nekatera ohranjena poročila italijanskega okupatorja. Že omenjeno poročilo poveljstva divizije »Torino« z dne 23. junija pravi:

»Polkovnik De Lis, poveljnik 82. pehotnega polka, ki je bil na kraju dogodka že 22. junija ob 12. uri, je osebno vodil očiščevalne operacije do 8. ure danes, ko je tja prispel Gueli in s 4 oddelki javne varnosti prevzel vodstvo maščevalne akcije. Požgal je 30 hiš in aretiral 24 oseb, od katerih so 4 ustrelili na mestu.«

Drugi viri, npr. poročilo generalnega inspektorja Guelija, poročilo kraljevega obmejnega urada javne varnosti iz Idrije in poročilo karabinerskega funkcionarja Spinellija iz Idrije, nam o dogajanju na Vojskem poročajo nekoliko natančneje. Poročilo vodje kraljevega obmejnega komisariata javne varnosti dr. Antonia Stanziole z dne 25. junija 1943 pravi:

»Istega dne (tj. 22. VI. — op. T.F.) zvečer je prispel v Idrijo inspektor javne varnosti Gueli z oddelki karabinerjev in ponoči ter zjutraj 23. t. m. je bila na terenu druga čistka in izvedli so preiskavo, zagotavljajoč, da so partizani, ki so napadli policijski premični oddelek iz Idrije, vsi doma z območja Vojsko—Čekovnik—Mrzla rupa, iz krajev v občini Idrija. Zato je Gueli ukazal aretirati 22 oseb, ki so bili sorodniki upornikov, ter ukazal požgati trideset stanovanjskih poslopij, v katerih naj bi prej omenjeni uporniki dobivali prenočišče in hrano. Živino, ki je pripadala tem hišam, so zaplenili.

Med požiganjem je prišlo do številnih eksplozij, očitno zaradi skritega streliva.

Med akcijo so ubili dva neugotovljena domačina, ki sta začela bežati proti gozdu, ko sta zagledala karabinerje. Bila sta tudi ubita Ignacij Kogej, sin Mateja, rojen 1887. leta na Vojskem, in njegova hči, ki ju je ranjeni karabinjer Ferruccio Tomasi osebno spoznal, ker sta bila navzoča pri napadu in sta potem, ko so se uporniki oddaljili, zasmehovala ranjene, ki so prosili pomoči.«

Tudi Gueli je pozno popoldne ob pol šestih brzojavil iz Idrije v Rim, da je dal požgati 30 hiš in ubiti Ignacija in Jelinko Kogej, češ da sta po zatrjevanju karabinjerja Ferrucia Tomasija bila navzoča pri napadu in zasmehovala ranjene karabinjerje.

Ta podatek ni točen. To, da naj bi bila Kogejeva navzoča pri napadu, je gola izmišljotina. Verjetno bo res samo to, da sta se doma na Vojskem smejala ranjenemu karabinjerju Tomasiju, ko se je stokajoč in v spodnjih hlačah bližal njunemu domu. Mogoče je tudi, da sta mu kot pripadniku osovražene in zloglasne premične skupine odklonila pomoč. Nekateri, ki poznajo Kogejev značaj, zanikajo tudi to možnost in celo predvidevajo, da je Kogej nudil ranjencu prvo pomoč. Tomasi je moral v Idriji opisati lego njune hiše, zakaj brž ko je podivjana tolpa premičnih oddelkov začela izvajati »maščevalno akcijo«, so ju poiskali na njivi. Pretepli so ju in na pol oslepljena odpeljali na Vojsko in celo v Idrijo na soočenje s karabinjerjem Tomasijem. Ta je vztrajal pri svojih trditvah in so ju odpeljali na dom ter ustrelili na pragu goreče hiše.

Kdo sta bila druga dva, ki so ju ubili tisto jutro, verjetno še zdaj ni povsem znano. Nekateri pravijo, naj bi ubili le enega človeka in sicer Franceta Lapajne, ki je bil na poti v Idrijo, pa je tega dne izginil brez vsakega sledu. Zanimivo je, da le poročilo štaba VIII. italijanske armade v Padovi navaja, da so policijske skupine »v predelu Vojsko ubile 3 inorodce«, torej enega manj, kot pa navajajo druga poročila.

Tudi v navajanju števila požganih hiš okupatorjeva poročila ne soglašajo. Medtem ko je Gueli poročal o 30 požganih hišah, sta poveljstvu divizije »Torino« in XXIV. armadnega zbora poročali o 60, poveljstvo VIII. armade pa spet o 30 požganih hišah. Po podatkih komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev so požgali naslednje stanovanjske hiše v Mrzli rupi in na Vojskem: Ličerjevo, št. 11, Ogričevo, št. 11, Lapajnetovo, št. 11, Kuštrinovo, št. 11, Grudnovno, št. 16, Felčevo, št. 16, Božičevo, št. 80, Bajtovo, št. 108, Lapajnetovo, št. 22, Tratnikovo, št. 70, Kogejjevo, št. 42, Mrakovo, št. 87, Špacapanovo, Lapajnetovo, št. 35, Vidmarjevo, št. 88, Plesničarjevo, št. 18, Vončinovo, št. 6, Skokovo, št. 73, Kokošarjevo, št. 30, Grošljevo, št. 91, Kokošarjevo, št. 33, Vončinovo, št. 56, Grudnovno, št. 94, Kogejjevo pri Gnezdu, Vončinovo, Kolenčevo in še kakšno.

Iz teh in drugih hiš so aretirali 24 oseb, od katerih so Ignacija in Jelinko Kogej ter Franceta Lapajne ubili, druge pa odpeljali za pokopališki zid. Tam jim je Gueli grozil, da jih bo dal vse postreliti, vendar so jih nato odpeljali v Idrijo. Bile so večinoma ženske, saj so bili moški v partizanih, pri vojaki, ali pa so jih bili zaprli že prej. Tam so jih nekaj izpustili, večino pa odpeljali naprej v zapore. Gueli jih je nato junija in julija 1943 pošiljal v koncentracijski taborišči in sicer ženske v Fraschete di Alatri (pokrajina Frosinone), moške pa v Cairo Montenotte. Po razpadu Italije so se ženske večinoma vrnile domov, moške pa so nacisti v glavnem odpeljali v koncentracijsko taborišče Mauthausen.

To, da bi naj bili napadalci, tj. borci bataljona Gregoričeve brigade, doma z Vojskega, ne drži. Laž je tudi, da naj bi v gorečih hišah, eksplodiralo skrito strelivo. Z njo je Gueli hotel verjetno še bolj podkrepiti upravičenost svojega zločinskega ukrepa, ki je prizadel toliko ljudi. Poročilo poveljstva divizije »Torino« sploh ne govori o tem, medtem ko višja poveljstva, npr. XXIV. armadnega zbora in VIII. armade, to sicer navajajo, vendar na podlagi že omenjenega Guelijevega poročila iz Idrije 23. junija pozno popoldne.

Svoje divjanje na Vojskem in v njegovi okolici je italijanski okupator zaključil s pokopom padlih vojakov v Idriji. Pogreba sta se udeležila tudi goriški prefekt in

kvestor. Poveljnik divizije »Torino« general Luigi Krall v Gorici pa je tisti čas sklenil, da bo s celim II. bataljonom in z delom III. bataljona 82. pehotnega polka ter z deli 159. strojničnega in 159. mešanega inženirskega bataljona, tj. v glavnem s tistimi vojaškimi silami, ki so jih že bili — seveda neuspešno — angažirali prejšnji dan popoldne, naslednji dan, tj. 24. junija, ponovno preiskal prizadeto območje.

Res so zjutraj ob štirih začele prodirati čete z Vojskega. Tisovca, Črnega vrha, Trebuše, Čekovnika, Predmeje in Lokev koncentrično proti Mrzli rupi in preiskovati teren. Vendar tudi to pot brez uspeha, ker je bil bataljon Gregorčičeve brigade južneje od tod, v taboru v Skobilišču pri Čavnu. Po nekaterih podatkih naj bi se ta hajka nadaljevala vse do 26. junija in zaključila brez najmanjšega uspeha. Tako bataljon Gregorčičeve brigade ni imel nobenih izgub niti pri napadu niti zaradi teh italijanskih hajk, pač pa se je v taboru v Skobilišču dan po napadu z zaplenjeno pištolo smrtno obstrelil kurir Ivan Kokošar-Jan.

Tisti dan, ko je del divizije »Torino« brez uspeha končal svojo hajko okrog Mrzle rupe, je pa vendarle prišlo do kratkega spopada med italijansko vojsko in Turšičevimi partizani pri Skobilišču. Za 26. junij namreč Turšič v nekem svojem poročilu omenja, da so italijanski vojaki napadli njihov tabor. Po četrtturnem boju jim je en vod partizanov vpadel v hrbet in so se nato umaknili. S tem dogodkom nas poleg zelo poškodovanega in lakonsko kratkega Turšičevega poročila seznanja tudi informativno poročilo poveljstva XXIV. armadnega zbora v Vidmu z dne 29. junija 1943 za čas od 19. do 28. VI. 1943, ko pravi:

»K r n i c a« (Ajdoščina ON—CZ) — 26. 6. ob 11. uri je vod posadke 11. bersaljerškega polka, ki je pregledoval teren, napadla velika tolpa upornikov, ki so jo nato pognali v beg. Zaradi hude nevihte ji ni bilo mogoče slediti. Sovražne izgube niso znane. En vojak je ranjen. Med čistko so med kotoma 1313 in 1374 (Ajdoščina PI—CZ) našli sledove tabora za kakih 150—200 oseb. Zbrali so nekaj raznega materiala.«

S tem slučajnim spopadom in takojšnjim odhodom bataljona Gregorčičeve brigade v nov tabor na Kozjih stenah se je — tako lahko zaključimo — končalo dogajanje okrog Mrzle rupe in Vojskega. Uspeh, ki ga je bataljon Gregorčičeve brigade dosegel 22. junija zjutraj v Razorih, spada med največje uspehe primorskih partizanov v tistem času. O nesporno velikem uspehu in pomenu poleg števila padlih in ranjenih fašistov ter večji količini zaplenjenega orožja in streliva priča tudi odlomek iz poročila goriške kvesture za mesec junij 1943, v katerem je kvestor zapisal sledeče:

»Raznovrstna partizanska aktivnost, ki se izraža v odredbah, grožnjah s smrtjo, krutih represalijah, se je ponovno razmahnila v preteklem juniju z velikim krvoločnim dejanjem, ki je vzbudilo zgražanje tudi v tujem okolju.

Zjutraj 22. junija je 20 vojakov premičnega oddelka iz Idrije na cesti Vojsko—Mrzla rupa, ko so se peljali z avtomobilom po službeni dolžnosti v Mrzlo rupo, padlo v zasedo, ki jo je postavila skupina neugotovljenega števila upornikov. Napadla je z bombami in avtomatskim orožjem; petnajst vojakov je bilo ubitih, drugi pa ranjeni.

Že ta epizoda sama je dovolj zgovorna! Daje nam natančno sliko posebno občutljivih razmer v tej pokrajini, ki so kljub prizadevanjem policije ostale še naprej kočljive.«

Jože Vidic

Miniranje nemške orožniške postaje v Vačah

Odlomek, ki ga objavljamo, je iz rokopisa Jožeta Vidica Sedem krst za Ronkarjevo družino. Knjiga bo izšla letošnje jesen pri založbi Borec. Pisec, ki je bralcem znan po dokumentarnih knjigah Beg z morišča, Zločin pri Lenartu in Po sledovih črne roke v tej novi knjigi opisuje življenje partizanske varnostne obveščevalne službe na Gorenjskem. V knjigi bo splet resničnih dogodkov od Rateč do Ljubljane in Litije. Večina teh dogodkov bo prvič opisana, kot na primer, kako so Nemci odkrili in uničili partizansko bolnišnico v Komendi, kako so odkrili in uničili oddelek OZNA za kranjsko okrožje pod Dobrčo, kaj se skriva za trojnim umorom v Podbrezjah, kako je padel sekretar okrožnega komiteja KPS Kranj Ivo Slavec-Jokl. In kako je radovljiški veterinar z avtomobilom mimo Nemcem vozil težko ranjenega poveljnika 5. (gorenjskega) bataljona II. brigade VDV Antona Dežmana-Tončka, in še vrsta drugih zgodb.

Razen spominov neposrednih udeležencev teh dogodkov in drugih prič, je avtor uporabil tudi gradivo partizanske varnostne in obveščevalne službe, ki ga hrani republiški sekretariat za notranje zadeve SRS. Pisec nekatere dokumente citira, nekatere pa objavlja kot fotokopije.

Naslov knjige Sedem krst za Ronkarjevo družino je povzet po zgodbi, ki se dogaja v okolici Vač in Slivne v litijski občini. V decembrski ofenzivi leta 1944 so Nemci in domači izdajalci v naravni votlini pri Slivni ujeli 13 aktivistov in ranjenih partizanov. Vse so pobili, le eden je pobegnil z morišča. V tej tragediji je Ronkarjeva družina iz Slivne izgubila šest članov, ob tej vesti pa je staro mamo zadela kap in je bila sedma žrtev.

Ali veste, kje je bil poveljnik štajerske operativne cone Franc Rozman-Stane, ko je zvedel, da so Nemci 8. 1. 1943 uničili Pohorski bataljon na Osankarici?

Bržkone ne bi uganili.

Bil je pri Tomažetovih v Dešnu, tam ga je zatekla ta tragična vest, kateri ni in ni mogel verjeti.

In zakaj omenjam Tomažetovo družino na začetku pripovedi o miniranju orožniške postaje v Vačah? Naj pohitim z odgovorom. Zato, ker je tisti peklenski stroj

izdelal komandir minerske čete Ivan Okrajšek pri Tomažetu. O tem slavnem minercu in Tomažetovih bo še govora v tem zapisu. Najprej pa so seznanimo, kako so sodelavci OF minirali orožniško postajo in pregнали orožnike.

Na pošti v Vačah, ki je bila v Glažarjevi hiši, so bili zaposleni: uradnica Draga Kristan in poštarja zakonca Jože in Pepca Tič ter Mici Cirar-Urbanija. Pepca in Mici sta sestri. Pred vojno so Urbanijevi živeli v Kandršah pri Vačah, kjer so imeli gostilno in trgovino. V odmaknjeni gorski vasici ni bilo turizma in obrt ni prinašala dovolj denarja za devet lačnih otroških ust. Prodali so in se preselili v Potok pri Vačah.

Pri partizanih so bili štirje bratje Urbanija, Jernej pa v Dachau. Slednji je bil predvojni komunist in aktivist OF od leta 1941. Tone je bil pri varnostno obveščevalni službi. Nekdanji rudar in partizan Franc Urbanija je bil po vojni zastavnik pri milici v Cirkovcih pri Ptujju. Avgusta 1946. leta je nameraval v neki hiši v Dražencih pri Ptujju aretirati vojaškega dezerterja. Med vrati hiše sta oba hkrati sprožila in drug drugega smrtno zadela, tako da sta bila takoj mrtva. Franc je bil ubit star komaj 25 let.

Na orožniški postaji v Vačah so bili trije slovenski orožniki. Orožnika Franc Razberger in Jože Barle sta delala za partizansko obveščevalno službo in oba sta bila v nemški službi po navodilu OF. Za Barletovo tajno delovanje je zvedel izdajalec ali pa so zanj Nemci zvedeli od ujetega partizana. Junija 1943. leta so njega in njegovo ženo Izabelo aretirali. V Begunjah sta bila zaprta do marca 1944. leta. Po prihodu iz zapore sta zakonca šla v partizane. Spomladi 1945. leta so ga ujeli v Strnci pri Vačah, ko je bil namestnik poveljnika kamniško-zasavskega vojnega področja. Odpeljali so ga v litijske zapore, potem pa v Ljubljano. Dva dni pred koncem vojne so ga pripeljali nazaj in ob Savi med Lazami in Jevnico slekli do golega. Zanj so privezali velik kamen in ga vrgli v Savo. Trupla niso nikoli dobili. O tem, kako je umrl, je pripovedoval slovenski gestapovec na sojenju v Ljubljani. Jože Barle je bil rojen 1904. leta v vasi Železno pri Dobrniču na Dolenjskem.¹

O sodelovanju pismonoš s partizanskimi obveščevalci Jože Tič-Pepe takole pripoveduje:

»Zvezo sem imel z obveščevalnim centrom kamniško-zasavskega odreda, ki je bil na kmetiji pri Pelku v Hlevih na Moravškem. Na tisti kmetiji je bil rojen moj oče in tam sta živela dva moja bratranca in sestrična. Od teh je bil bratranec Lovrenc Tič poveljnik bataljona v kamniško-zasavskem odredu in je padel v Cirkušah pri Litiji.

Do bombardiranja Vač spomladi 1944. leta smo pošto vsak dan nosili iz Litije v Vače. Kadar so prispeli paketi, je ponje šel z vozom in konjem pokojni Anton Juvančič, po domače Jež. Po navadi je šel nekdo od poštarjev z njim.

Na pošti v Vačah smo pošto razporedili po vaseh. Pri tem opraviu so bili včasih navzoči orožniki, ki so nestrpno pričakovali pošto od domačih. V takih primerih nismo mogli ničesar storiti. Če pa orožniki niso bili navzoči, sem kakšno njihovo privatno ali službeno pošto vtaknil v žep in odnesel domov.

Leta 1942 so nameravali Nemci izgnati v taborišče Pelkovo družino. Vsi so pobegnili v Vače. Po štirih mesecih, ko je bilo najhujše že mimo, sta se starša vrnila domov v vas Hleve, njuni hčerki (moji sestrični) Marica in Francka pa sta ostali pri meni na stanovanju. Ti dve sta pošto izročali partizanskim obveščevalcem, ki so jo večje odprli, prebrali, jo zaprli in vrnili.

Omeniti moram zelo sposobnega kmečkega fanta Štefana Poljanca, po domače Škrabanjevega iz Klenka pri Vačah. Na terenu je bil mobilizacijski referent OF.

Jože Tič, nekdanji poštar v Vačah, je sodeloval v pripravah za uničenje orožniške postaje v Vačah

Le-ta je občasno prihajal k meni na stanovanje po pošto ali razna obvestila. Že naslednjega dne mi je vračal zapečateni pisma in zato sva mu z ženo zaupala.

Tri Teškanovi Babi v Litiji sem dobival pošto za partizane. Tja so jo prinašali njihovi sorodniki in terenski obveščevalci.

Leta 1942 sem bil tri mesece zaprt v Begunjah. Takrat so aretirali 41 Litijanov in Vačanov. Tepli so me in prepričevali, da vedo o mojem delu za OF. Priznati bi pomenilo podpisati si smrtno obsodbo. Najbolj zagrizeno so vztrajali na vprašanju, kdo z njimi sodeluje. Če bi povedal le za eno ime, bi hoteli vedeti, kdo mi je to povedal in kako to, da to vem. Sprožila bi se verižna reakcija novih vprašanj, v katera bi se tudi sam prej ali slej neresljivo zapletel.

Po prihodu iz zapora sem nadaljeval z obveščevalnim delom. Marsikateri podatek, ki sem ga posredoval partizanskim obveščevalcem, je omogočil to ali ono akcijo na sovražnika...«

Oglejmo si nekaj vojnih poročil, ki omenjajo akcije na področju Vač.

»3. XI. 1943 je na cesti Vače—Litija II. bataljon udarne brigade Slavka Šlandra postavil zasedo ter napadel orožniško patrolo. Pri spopadu sta bila dva nemška orožnika ubita, eden pa je bil težje ranjen. Naši brez izgub.«²

»7. marca 1944 je patrulja Kamniško-zasavskega odreda požagala 70 telegrafskih drogov na cesti med Litijo in Vačami...«³

Štab IV. operativne cone 25. marca 1944. leta poroča glavnemu štabu med drugim tudi tole:⁴

»23. III. 1944 je Kamniško-zasavski odred izvršil ekonomsko akcijo, pri kateri je dobil 500 kg sladkorja, 4000 cigaret, 2 vreči moke in nekaj maščobe. Pri tej priliki je mobiliziral 27 rudarjev, ki so šli na delo v Zagorje.«

O isti akciji poroča komandant varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem 24. marca 44. takole:⁵

»Dne 22. III. 44 okoli 20.00 je več sto banditov prodrlo do gostilne Zajc v Vačah (v poročilu je pomota. Gostilne Zajc ni bilo nikoli v Vačah, pač pa je akcija opravljena v Kristanovi gostilni in trgovini; opomba J. V.). Izropali so Zajčevo gostilno in trgovino ter pošto v Vačah. Uničili so telefonske instalacije. Povrh so Zajcu vzeli dva konja, voz in odpeljali hlapca (Jožeta Seražina, ki je prostovoljno šel s partizani; opomba J. V.). Prav tako so banditi odpeljali še 40 rudarjev iz okolnih področij, ki so hoteli na delo v Zagorje...«

Iz operativnega dnevnika štaba IV. operativne cone:⁶

»Patrulja kamniško-zasavskega odreda je zaplenila 19. maja 44 na cesti Litija—Vače 8 voz hrane, ki je bila namenjena za orožnike na Vačah. Istega dne smo razkopali in zasekali cesto Litija—Vače in razrušili en most...«

Iz poročila štaba IV. operativne cone glavnemu štabu:⁷

»7. maja 44 je bila postavljena zaseda v bližini Vač pri Ržišah. Med tem časom je obveščevalna služba javila, da proti Vačam pelje en avtomobil. Naši so hiteli do ceste in napadli avtomobil, ki se je takoj ustavil. Nemci so poskakali s kamiona. Borba je trajala pol ure, nakar so se naši umaknili radi pojačanja, ki je prišlo Nemcem. Število padlih sovražnikov ni znano.«

Jože Tič je nadaljeval:

»Poleg cerkve v Vačah je bila v isti stavbi šola in kaplanija, toda bila sta dva vhoda. Nemška orožniška postojanka je bila v kaplaniji (duhovnike in učiteljice so izgnali 1941. leta) in v zgornjih prostorih šole. Na trgu pred cerkvijo in kaplanijo je rastlo pet velikih lip. 10. maja 1944. leta so partizani podnevi obstreljevali postojanko. Orožniki so menili, da jim lipe zastirajo pregled nad okolico in so jih zato dali naslednjega dne posekati.

Priprave za miniranje orožniške postojanke so tekale mesec dni. S Škrabanjevim Štefanom sva mesec dni pregledovala sprejemnice za pakete in jih dajala partizanom na uvid. Seveda so slednje zanimala samo obvestila o paketih za orožnike. Čakali smo, da bo nekdo od orožnikov dobil obvestilo o paketu ustrezne težine zaradi teže peklenskega stroja.

Poštariji smo na pošti v Litiji najprej dobili sprejemnico za pakete. Te sprejemnice so naslovljenci podpisali v Vačah, potem pa smo s tako podpisanimi šli z vozom po pakete na pošto v Litijo.

V začetku julija je komandir orožniške postaje v Vačah podpisal obvestilo, da je zanj od doma prispel paket težine 5 kg. Napočil je čas akcije. Moja žena je šla prositi kmeta in mesarja Franca Vrhovca, naj gre po pakete v Litijo. Vrhovec se je izgovarjal na vse mogoče načine, da ne more iti, ker se ne počuti dobro. Dejansko pa je vedel, kaj pripravljamo. Njemu je to povedal Štefan, s katerim sta bila prijatelja. Tako je kot ponavadi po pakete šel Anton Juvančič-Jež, ki je imel enega konja in doma majhno kmetijo, sicer pa je bil cestar. Z Ježem je šla v Litijo tudi Mici Cirar.

Ko se je Jež vračal iz Litije, so ga v Hotiškem grabnu pod Vačami pričakali partizanski minerci. Vse pakete so odnesli v gozd, Jež pa jih je moral čakati na cesti. V gozdu so minerci odprli komandirjev paket, pobrali tisto, kar je bilo notri ven in dali notri peklenski stroj. Previdno so ga zavili in zapečatili, tako da paket ni bil sumljiv. Potem so vse pakete vrnili nazaj na voz, Ježu pa rekli, da niso dobili, kar so iskali in da so mu vse vrnili. Zabičali so mu tudi, da ne sme nikomur črhniti, da so ga ustavili partizani.

Jež ni vedel, da so mu partizani podtaknili peklenski stroj, sicer bi verjetno bil orožnikom omenil, kaj se mu je zgodilo v Hotiškem grabnu. Če bi posumili, da

Jože Strlekar, nekdanji sekretar OK KPS Litija pripoveduje, kako je bila uničena nemška postojanka v Vačah

s paketi nekaj ni v redu, bi bili previdnejši. Morda bi celo opazili, da je bil komandirjev paket odprt.

Jež je z vozom najprej zapeljal pred orožniško postajo, kjer so orožniki vzeli svoje pakete in jih odnesli v postojanko.

Minilo je komaj deset minut — Jež je pravkar izpregal konja — ko je v postojanki odjeknila strahovita eksplozija. Več orožnikov je bilo mrtvih in ranjenih, postojanka porušena, zidovi razmajani.

Preživeli orožniki so se še istega dne popoldne umaknili v Litijo. Vačani smo s strahom pričakovali maščevanje. Moški smo se umaknili v gozd. V vasi je bilo napeto vzdušje. V zraku je viselo grozljivo vprašanje: bodo Nemci požgali vas in streljali talce?

Ze naslednjega dne je pridrla v Vače veliko Nemcev. Moja žena je ostala doma, z njo sta ostala tudi dva otroka. Vprašali so jo, kje sem. Rekla jim je, da sem od samega strahu pobegnil v gozd, čeprav sem povsem nedolžen. Tudi drugi vaščani nimajo nobene zveze z atentatom. Tak paket so dobili na pošti v Litiji.

Ježa in Mici Cirar so precej trdo zasliševali, a so oba izpustili. Jež je bil po eksploziji prisiljen molčati, da so ga partizani ustavili pod vasjo. Zdaj je vedel, zakaj so partizani odnesli vse pakete v gozd in tudi vse vrnili. Nemci bi ga zagotovo ubili, ker tega ni takoj prijavil.

Do novega leta je bila okolica Vač osvobodeno ozemlje in tod so partizani hodili podnevi. Močno so se razvile vse oblike nove ljudske oblasti. Decembra pa se je začela velika nemško-domobranska ofenziva. Streljali so civiliste, ranjene in ujete

partizane. Partizanske enote so utrpele hude izgube. Vse to je omogočilo domobrancem, da so januarja 1945. leta v Ježevi hiši ustanovili postojanko. Za poveljnika je bil imenovan kmet Franc Juvan, po domače Markovc iz Klenka. Do tedaj je bil namestnik poveljnika domžalske domobranske postojanke in vseskozi vnet belogardistični agitator. Marca 1945. leta se je s kolesom peljal domov na obisk. Na tej poti je padel v partizansko zasedo, ki ga je ubila.

Čemur pa se še danes čudim, je nerazumljiva odločitev Škrabanjevega Štefana, da se priključi domobrancem v Vačah. Čeprav je bil v sovražni uniformi, me nikoli ni izdal. Pravzaprav ni smel povedati, da sva midva omogočila atentat na orožnike. Nemci mu ne bi oprostili in tega se je on zavedal. Po vojni so ga naši obsodili na smrt. Tako je klavрно končal nekoč tako vnet aktivist OF.«

Štab IV. operativne cone je 15. julija 1944 obvestil glavni štab NOV in PO Slovenije med drugim tudi o miniranju v Vačah.⁸

»6. VII. 1944. je bila poslana po pošti v postojanko Vače mina. Mina je eksplodirala ter ubila komandirja, namestnika in še dva moža, 6 jih je pa bilo težko ranjenih. En del postojanke je popolnoma porušen. Mina je bila težka 5 kg. Vsled tega se je posadka še istega dne pod zaščito 200 mož umaknila iz Vač.«

Iz nemškega poročila pa zvemo, da so bili v Vačah ubiti 3 orožniki, 4 pa ranjeni.⁹

Skoraj pet mesecev so Nemci poslej izgubili kontrolo nad Vačami, niso pa pozabili na maščevanje. Občasno so iz doline s topovi obstreljevali vas. Ob takem obstreljevanju sta bila od topovske granate 4. avgusta 1944, ubita 64-letni kmet Franc Vrhovc in 13-letni Franc Razberger, sin orožnika. Vrhovc je zapustil ženo, tri sinove in štiri hčerke.

In kdo je bil minerc Ivan Okrajšek?

Ivana Okrajška lahko uvrstimo med najboljše slovenske partizanske minerce. Železniška proga Ljubljana — Zidani most je bila nenehna tarča njegovih diverzantskih akcij. Mostovi so frčali v zrak, lokomotive in vagoni so se prevračali po strmih pobočjih v Savo. Uničil je veliko bunkerjev in postojank.

Okrajšek je bil rojen leta 1907 v Rojah pri Gabrovki. Njegov oče je kupil kmetijo na Doleh pri Litiji in so se potem tja preselili. Ivan se je izučil za mesarja pri kasneje znani partizanski družini Milana Majcna v Šentjanžu na Dolenjskem. Pred vojno je delal kot mesar v Sevnici, Hrastniku, Trbovljah in v Trebnjem. Med vojno je delal v Kranju, kjer ga je Franc Ažman iz Naklega povezal z OF. Februarja 1943 se je priključil Gubčevi brigadi na Dolenjskem. Najprej je bil mitraljezec, nato minerc. Posebno se je izkazala, ko je Gubčeva brigada napadla Žužemberk. Med borbo je na dolgi kol privezal mino in jo potisnil skozi odprtino v sovražnikov bunker. Eksplozija je razdejala bunker in Italijani so pobegnili. Poveljnik 15. divizije Dragan Jevtić je bil tako navdušen, da mu je poklonil uro.

Po kapitulaciji Italije je bil na posebnem minerskem tečaju, kjer so se učili ravnati z angleškim eksplozivom. Tam jih je obiskal Franc Rozman-Stane, ki je Ivana poslal na Štajersko, ker je dobro poznal kraje v Zasavju. Postal je komandir samostojne minerske čete.

Pri Tomažetu v Dešnu je izdelal dva peklenska stroja. Prvega je poslal kot »darilo« komandirju orožniške postaje v Vačah. Z drugim se je zgodila nesreča, kar ga je zelo potrlo.

Minerec in diverzant Ivan Okrajšek. Po nevarni in naporni akciji ga je za hip premagala utrujenost

Kako je naredil ta dva peklenska stroja?

Mizar Močilnikar iz Moravč mu je naredil škatlo iz jesenovega lesa, ki se je odpirala kot nekoč šolske peresnice (krov škatle je bil premičen in je tekel po robovih). V škatlo je tesno naložil zavitke eksploziva 808, vmes pa več poživitvenih nabojev. Vse to je pokril s kartonom, na katere je položil več raznobarnih svinčnikov, da prejemniku ne bi bila vsebina sumljiva. Ko je bilo vse pripravljeno, je ponoči ob lunini svetlobi zapustil vas in v bližnjem grabnu zaključil delo. Na vrh je položil vžigalno kapico, ki se pri odpiranju ni videla. Nazadnje je škatlo zaprl in to je bil peklenski stroj.

Ivan Okrajšek je vedel, da je to delo zelo nevarno, zato je najnevarnejše opravilo opravil sam zunaj vasi. V primeru nesreče tako ne bi bilo drugih žrtev.

Nesreča z drugim peklenskim strojem pa se je zgodila takole:

Okrožni komite KPS Litija je leta 1943 na kmetiji Smrkolj, po domače pri Majerju na Ušenišču (to je zaselek vasi Dešen med Moravčami in Kresnicami), organiziral center okrožnega komiteja. K Majerju so prihajali kurirji s pošto iz raznih krajev, enot in organizacij OF in KPS. S kurirji so prihajali tudi funkcionarji s Štajerske, Gorenjske in Dolenjske. Na tem centru je bilo zelo razgibano politično življenje. V senu na skednju je bil bunker, v katerega so spravljali pošto, literaturo in tudi kaj drugega. V sili se je zatekel vanj tudi kak okrožni aktivist.

Poleti leta 1944 je Ivan Okrajšek poslal k Majerju paket s peklenskim strojem, v katerem je bilo 90 dkg eksploziva. Tudi za ta peklenski stroj je škatlo naredil mi-

zar Močilnikar. Paket je prevzel član okrožnega odbora OF Litija Tine Kos-Čiček, ki bi ga moral preko svojih zvez poslati na naslov litijskega frizerja, ki je bil gestapovski vohun. Atentat na tega vohuna je zahtevala litijska organizacija OF. Po vojni je pobegnil v Avstrijo.

Teden dni je ta paket počival v sobi Majerjeve hiše. Domači niso vedeli, kakšna nevarnost se skriva v tistem paketu, partizani pa so bili premalo previdni in vsaj v tem primeru skrajno malomarni.

Nekega dne je bil v vasi preplah: Nemci gredo! Minka Prestor-Slavka (poročena Strlekar) je hitro zgrabila za pisalni stroj in ga odnesla v skrivališče v seno. Majerjev 18-letni fant, ki je bil kot partizan kurir okrožnega komiteja, je prijel paket in ga odnesel za Minko v bunker. Ko so iz hiše pospravili partizansko opremo in pošto, so se terenci umaknili v gozd. Sekretar Ignac Strlekar in član oblastnega komiteja za Gorenjsko Franc Perovšek sta bila tedaj v Veliki vasi, 1 km od Dešna.

Nihče od devetčlanske Majerjeve družine in partizanov ni opazil, kam je šel njihov 11-letni sin Stanko. Le-ta je prav tedaj, ko so se partizani umikali iz vasi, prignal domov živino s paše.

Nenadoma je na hlevu silovito treščilo. Seno se je vžgalo in gospodarsko poslopje je zajel ogenj. Vsi so mislili, da so Nemci s topovsko granato zadeli skedenj. Živino se jim je posrečilo rešiti iz hleva.

Zvečer je mati zaman klicala sina Stanka. Vsi so ga iskali, a o njem ni bilo ne duha ne sluha. Ščasoma so začeli dvomiti, da bi Nemci izstrelili samo eno edino granato na vas. Nekdo je omenil eksploziv v paketu. Mati je to slišala in takoj vprašala, kam so odnesli tisti paket. Starejši sin ji je odgovoril, da ga je on odnesel v bunker na skedenj. Mati je kriknila, ker je slutila nesrečo. Zjutraj, ko se je zdanilo, so šli vsi na pogorišče brskat po pepelu. Dobili so nekaj koščic in ugotovili, da so Stankove.

Med preplahom je Stanko zlezel v bunker. Iz otroške radovednosti je hotel vedeti, kaj je v paketu, ki je bil zanj le navadna šolska peresnica. Odprl je in zagledal barvice. Še malo je potegnil za pokrov in tedaj je eksplodiralo.

Majerjeva mati je od žalovanja za sinom čez dva meseca umrla. Okrajšek pa se je jezil na okrajne aktiviste zaradi take malomarnosti. Sklenil je, da poslej ne bo naredil nobenega peklenskega stroja več.

Julija 1944 so Okrajška poklicali v Savinjsko dolino, kjer je bil v podoficirski šoli inštruktor za minerstvo. Obenem je sodeloval pri uničenju sovražnih postojank in je posebno velik uspeh požel pri zavzetju Ljubnega.

Nekega dne aprila 1945 je bil s skupino borcev v neki hiši na Štebaliji na Moravškem. Tam so ga iznenada obkolili Nemci in domobranci. Pri jurišu iz hiše je bil ranjen. Zdravil se je v gozdu pri Štance Lazih, kjer bi bil skoraj spet padel sovražniku v pest. Z eno roko se je opiral na puško, za drugo ga je vlekel spremljevalec. Nikoli ni mogel preboleti tega, da je tedaj izgubil torbo, v kateri je imel partizanske slike in v zvezku zapisane vse diverzantske akcije, ki jih je opravil. Torbo z dokumenti so gestapovci odnesli v Kamnik.

Skromen kot je bil, se tudi po vojni ni potegoval za funkcije. Nekaj časa je pomagal staršem, ki so se vrnili iz izgnanstva. Nato je bil mesar v Apačah, pa delovodja na državnem posestvu na Kočevskem in pred upokojitvijo državni lovec v gojitvenem lovišču v Kočevski Reki.

Po upokojitvi sta z ženo Pavlo, Tomažetovo iz Dešna, kupila hišo v Gornjih Ravnah pri Gabrovki. Sreče ni dolgo užival, ker mu je junaško srce prekmalu odpovedalo. Omagal je 9. julija 1969 ko je s soljo oskrboval v gozdu divjad.¹⁰

Stab IV. operativne cone je 5. februarja 1943. leta obvestil glavno poveljstvo NOV in PO Slovenije, da je tovariš Franc Rozman-Stane ranjen in »kateremu se sedaj spreha krogla po glavi. Treba jo bo čimprej odstraniti, ker sta v nevarnosti oko in uho in ker ga ovira pri jedi, tako, da je zelo oslabele.«¹¹

V zvezi s to novico je politkomisar glavnega poveljstva NOV in POS tovariš Boris Kidrič med drugim v navodilu štajerski operativni coni 18. februarja 1943. leta zapisal:

»Prejeli smo vaše obvestilo, da je ranjen tovariš Stane, komandant vaše zone. Na osnovi vaših pičlih podatkov o značaju rane smo se posvetovali z našim štabnim zdravnikom. Njegovo mnenje je, da mora biti krogla odstranjena. Če tega ne morete zagotoviti na vašem terenu, pošljite Staneta brezpogojno k nam. Nikakor ga ne smemo izgubiti. Vzemite stvar zelo resno. Presodite torej, kaj je pametneje. Če stvar lahko opravi kak vaš lokalni civilni zdravnik — s sigurnostjo seveda, da bo za Staneta dobro in v redu — storite to po tej poti. Če te možnosti ni, ga pošljite k nam. Presodite, toda resno. Odgovorni ste nam vsi za Stanetovo ozdravljenje...«¹²

Pavla Okrajšek, Tomažetova, se dobro spominja slavnega poveljnika.

»Od januarja do marca 1943 sta bila pri nas v Dešnu velikokrat Franc Rozman-Stane in Dušan Kveder-Tomaž. Stane je v naši hiši zvedel za tragedijo pohorskih borcev. Poročilu ni verjel in se je sam odpravil na Pohorje (januarja 1943, opomba J. V.).«

Stane, ki je bil poveljnik IV. operativne cone, še čez dva in pol meseca ni verjel, da je bilo na Pohorju tako hudo. To je razvidno iz pisma, ki ga je 20. marca 1943. leta poslal svojemu namestniku Petru Stanetu-Skali in v katerem med drugim pravi:

»Ve z Pohorskim bataljonom še vedno ni. Konkretnega kaj je z njim, še ne vem. Bil sem tudi v lagerju, kjer so se vršile borbe in ugotovil, da so bile res težke borbe. Borba je trajala 5 ur. Logor je bil v resnici prava trdnjava. Po moji konstataciji niso mogle biti tako težke žrtve, kot se na primer o njih govori. Temu pričajo tudi pohorski drvarji, ki so jih prevažali: kaj točnega mi tudi oni ne morejo povedati. Med njimi je ena izmed njihovih izjav ta, da je padlo 28 žensk, kar ugotavlja neresnico, ker vemo, koliko jih je bilo...«¹³

Kdaj in kje je bil Stane ranjen, se tudi Pavla natančno ne spominja.

»Stane je bil ranjen nekje na Štajerskem,« pravi Pavla. »Krogla mu je obtičala v vratu in mu delala velike preglavice pri požiranju, zato smo zanj kuhali posebno hrano. Najraje je imel mlečni šato in sploh sladke jedi. Veliko smo se pogovarjali z njim. Pripovedoval nam je o svojem življenju in o bojih v Španiji. Vsi smo ga imeli radi, še posebno oče, katerega je zalagal s tobakom.

V našo hišo so prihajali številni funkcionarji: Dušan in Sergej Kraigher, Pavle Žaucer, vsi okrožni in rajonski funkcionarji. Pavle Žaucer mi je sedaj v svobodi dejal, kako lep spomin ima na počitek v Dešnu, kjer je bilo dosti hrane za vse.

Nemci so vedeli, da je Dešen središče partizanov. Neke noči marca 1943. leta so nas hoteli presenetiti. Opolnoči so prišli iz Moravč. Namestnik poveljnika IV. operativne cone Peter Stante-Skala je z zaščitno enoto in nekaterimi člani okrožnega komiteja spal pri Gričarju. Na straži je bil prvoborec iz Ribč, Martin Smrkolj. Slučajno se je istočasno kot Nemci iz druge smeri bližala hiši tudi skupina borcev. Smrkolj je oddal prvi strel in s tem dal znamenje za preplah. Nemci so napadli z vsem orožjem. Stražar je dobil strel v trebuh in je ostal živ, ker je imel prazen

želodec. Skala in Ciril Godec sta imela prerešettane čutarice. Vsi so se rešili, kar je stražarjeva zasluga. Nemce je v vas pripeljal Lado iz Moravč.

Naslednjega jutra so Nemci vse vaščane nagnali v eno hišo in jih zastražili. Po hišah so delali preiskave in kradli. Tri dni so ostali v vasi. V izgnanstvo so odpeljali Gričarjevo in Krajčkovno družino. Gospodarja Ivana Ribiča, Gričarja, so odpeljali v begunjske zapore in 28. aprila 1943 ustrelili v skupini 10 talcev na Brodih pri Škofji Loki. Sirm, po domače Krajček, je umrl v Dachau.

Kdaj smo v Dešnu začeli delati za OF? Mislim, da je bila vas vseskozi napredna. Brat France je že na jesen 1941 prinašal domov Slovenski poročevalec. Spomladi 1942. leta sem bila na sestanku OF v Tirni nad Savo, ki ga je vodil predvojni komunist in član OK KPS Litija Polde Eberle-Jamski. Eberle je bil strojevodja v rudniku Zagorje. Po smrti Lojzeta Hochkrauta je bil imenovan za sekretarja okrožnega komiteja KPS Litija. Avgusta 1942. leta so ga odkrili raztrganci v neki jami v Selcah. Bil je ranjen, a se je kljub temu prebil skozi obroč. Zato so mu dali partizani ime Jamski. Kot sekretarja OK KPS Mežica so ga novembra 1943. leta zastrupili agenti gestapa. Jamski je imel naduho in je od terencev dobival zdravila. Gestapovski agenti, ki so se vrnili v OF, so mu namesto zdravil podtaknili strup.

Po sestanku v Tirni je moj bratranec Milan Garantini pripeljal v Dešan člana OK KPS Litija Vilija Vreska-Urbana. Le-ta je pri nas ustanovil prvi vaški odbor OF, katerega člani so razen mene bili še brat Ivan in sestra Francka Trdin, po domače Kovičeva, in Ivan Ribič, Gričarjev (mlajši). Sami mladinci. Fanta sta kmalu šla v partizane. Kovičev Ivan je dobil ilegalno ime Štefan, Gričarjev pa Bojan. Bila sta hrabra minerca.

Urban je bil uspešen organizator OF. V kratkem času nas je povezal z zaupniki iz bližnje in daljnje okolice. Tako me je poslal k Micki Moder v Dolsko. Najprej sem ji povedala geslo, potem sva se šele začeli pogovarjati o delu, ki naju povezuje. Ona je hodila na javko v okolico Sv. gore (danes Zasavske gore), kjer je deloval Lojze Hochkraut, potem pa je prihajala tudi v Dešen. Z njo je imel zvezo instruktor PK KPS za Gorenjsko Ignac Strlekar. Hodila sem v Češnjice k Pestotniku (bivši rudar in oskrbnik graščine, član partije) in Jožetu Gričarju-Metodu in v Ribče k Francu Lajevicu Kovaču, sekretarju okraja Zasavje.

Na jesen 1942. leta so gestapovci začeli zapirati sodelavce OF od Selc, Tirne, okolice Sv. gore, Vač do Peč. Med drugim so aretirali Milana Garantinija, a jim je pobegnil iz postajnega poslopja na železniški postaji na Savi. Po begu sta z ženo Rozi šla v partizane.

Mene so aretirali 7. novembra 1942. Tistega jutra mi je Kovičeva Tončka povedala, da na njihovem skednju spijo štirje partizanski kurirji, med njimi tudi njen brat Štefan. Bila sem s starši v sobi, ko so vstopili gestapovci in orožniki iz Vač. Vodil jih je raztrganec Severjev iz Vač. Od strahu za usodo partizanov na sosedovem seniku sem bila kar trda. Po preiskavi so rekli, da moram z njimi. Mati je jokala, jaz pa sem bila v srcu vesela, ko smo zapustili vas. Vesela, ker niso šli na Kovičev skedenj, kjer so bili partizani.

V litijskem zaporu sem bila šest dni v samici in v teh dneh nisem dobila ne hrane ne vode. Soočili so me z izdajalcem, ki je natančno povedal, kdo je bil na sestanku v Tirni in kaj sem jaz prinesla Jamskemu. Osem noči so me zasliševali in pretepali do nezvesti. Najbolj divji je bil tolmač; mislim, da se je pisal Rudolf Martinc. Še pol leta so se mi poznale podpludbe po telesu.

Kar niso mogli doseči s silo, so skušali z zvijačo in grožnjo. Izvajali so politiko meda in biča. Zaprli so mi očeta in mamo in rekli, da ju takoj izpustijo, če priznam, da sem bila na sestanku v Tirni, sicer nas bodo izgnali v taborišče.

Kako naj priznam, če nisem bila na tistem sestanku, sem se sprenevedala. Ko so me mučili, sem jim večkrat rekla, naj me rajši kar ustrelijo. Iz Litije so nas premestili v begunjske zapore. Na Silvestrovo 1942 pa so nas vse izpustili domov. Bila sem srečna, da sem vzdržala in da nisem ničesar izdala.

Januarja 1943 so začeli seliti družine, ki so imele svojce v partizanih. Iz Dešna so nameravali izgnati Kovičeve in Cesarjeve, a so pobegnili v gozd. Nemci so jim pobrali vse, kar so dobili v hiši. Kovičeva Tončka in Maks sta šla na Dolenjsko v NOV, mati in mladoletni Evstahij pa sta se zatekla k sorodnikom v Maribor. Ta družina je ogromno prispevala za NOV.«

O nasilju okupatorja med civilnim prebivalstvom januarja 1943. leta sta poročala tudi člana štaba IV. operativne cone Peter Stante-Skala in Dušan Kraigher glavnemu štabu NOV in POS. V poročilu med drugim pišeta:¹⁴

»Ravno danes, ko vam pišem ta raport, se je začela splošna selitev vseh družin, katerih člani se nahajajo v partizanih. Razpoloženje, ki vlada med prebivalstvom, se ne da popisati. Kljub precejšnji moči, ki jo ima sovražnik, mu ni uspelo, da bi pobral vse družine, preko polovice jih je pobegnilo v gozdove, kjer zahtevajo našo zaščito. S tovarišem Jugom se slučajno nahajamo v sektorju, kjer besni sovražnikov bes. Vse, kar leze in gre, se nahaja v gozdu. Sedaj je vprašanje, kam z njimi. Tu jim pod nobenim pogojem ne moremo nuditi efikasne zaščite. Zato bomo poizkusili organizirati transport preko Save na vašo stran (na Dolenjsko, opomba J. V.)...«

»Že skoraj polovica vaščanov je bilo izgnano,« je nadaljevala Pavla, »vendar se je OF nezadržno širila. Ustanovili smo rajonski odbor OF, katerega sekretar je bil Stane Kokalj iz Velike vasi, star komunist. Mladinci so imeli skojevsko organizacijo, jaz pa sem vodila odbor AFŽ. Nekaj časa sta pri nas živeli Mici Šlander in Milica Molek. Milica me je pripravljala na udeležbo kongresa AFŽ, ki je bil v Dobrniču. Žal se ga zaradi hajke nisem mogla udeležiti. V tem obdobju so bili v partizanih tudi že moji trije bratje. Stanko je bil v zasavskem bataljonu, Tone v Šlandrovi brigadi in France v minerski četi, ki jo je vodil moj poznejši mož Ivan Okrajšek. Četa se je večinoma zadrževala v naši hiši. V najhujši hajki decembra 1944. leta sem rodila pri Sv. Miklavžu. Tam so tedaj ubili mojo teto in strica, pri katerih je živela moja sestra Polda. Ker je ostala sama, sem jaz odšla k njej. Do osvoboditve sva delali za zmago nad fašizmom in belo-plavogardisti.

Med NOB sem bila v raznih odborih, partizanom sem prala perilo in jim kuhala. S sestro in mamo smo same obdelovale zemljo, kar je bilo zelo важно, če smo hotele nahraniti toliko ljudi. Še danes se čudim, kako smo lahko nasitili toliko ljudi.«

Opombe

¹ Izjava Izabele Barle iz Ljubljane.

² Zbornik dokumentov o NOV, knj. VI/ 8, str. 212.

³ Zbornik dokumentov o NOV, knj. VI/12, str. 161.

⁴ Zbornik dokumentov o NOV, knj. VI/12, str. 222.

⁵ Zbornik dokumentov o NOV, knj. VI/12, str. 513.

⁶ Zbornik dokumentov o NOV, knj. VI/13, str. 618.

⁷ Zbornik dokumentov o NOV, knj. VI/14, str. 218.

⁸ Zbornik dokumentov o NOV, knj. VI/14, str. 585.

⁹ Zbornik dokumentov o NOV, knj. VI/14, str. 647.

¹⁰ Podatki Pavle Okrajšek iz Dešna.

¹¹ Zbornik dokumentov o NOV, knj. VI/5, str. 116.

¹² Zbornik dokumentov o NOV, knj. VI/5, str. 157.

¹³ Zbornik dokumentov o NOV, knj. VI/5, str. 207.

¹⁴ Zbornik dokumentov o NOV, knj. VI/5, str. 94.

Fani Okič

Še včeraj so v koloni šli

*Še včeraj
so v koloni šli.
Veseli, vedri,
nasmejani,
z večernim soncem
obsijani —
še včeraj
so v koloni šli.*

*Še včeraj
sanjali so
kot vsi mladi:
o materah
in poljih,
dekletih
in pomladi.
Še včeraj so
v koloni šli.*

*Danes
jih več
med nami ni.
Razbit sovražnik
v divjem begu
in kri
v februarškem snegu,
v belem snegu
rdeča kri...*

Dr. Tone Zorn

Iz delovanja nemškonacionalnega društva Deutscher Schulverein Südmark v prvi polovici tridesetih let

Med nemškonacionalna društva, ki so delovala v času med obema svetovnima vojnama tako na avstrijskem Koroškem kot Štajerskem, spada tudi Društvo Deutscher Schulverein Südmark (Nemško šolsko društvo Južna pokrajina). Društvo samo je nastalo leta 1925 z združitvijo dveh Slovincem dobro znanih nacionalističnih društev Deutscher Schulverein in Südmark. Medtem ko je bilo za časa habsburške delovanje drugega društva posebej usmerjeno na Slovensko Štajersko, so spremenjene razmere po koncu prve svetovne vojne usmerile delovanje obeh društev še zlasti na Koroško.

Značilno pa je, da sta društvi kljub prepovedi še nadalje podtalno delovali med nemško manjšino na slovenskem jugoslovanskem ozemlju. Program združenega društva na ozemlju Avstrije je stremel po pospeševanju nemškega življa na jezikovno mešanih področjih države (torej zlasti na Koroškem), ustanavljanju in podpiranju nemških otroških vrtcev, »s posebnimi ukrepi«, obrambo nemških manjšin v sosednjih državah (mišljene so bile poleg Jugoslavije še Južna Tirolska, Madžarska, Češkoslovaška pa tudi Romunija), obrambo pred »prevladujočim« židovstvom, nemško vzgojo mladine, zagovarjanje pravice Nemcev do samoodločbe (drugače rečeno nasprotovanje versajskemu sistemu) ter končno priključitev Avstrije nemški državi (anšlus).

Že iz povedanega lahko izluščimo dva bistvena pogleda leta 1925 združenega društva. Prvega je pogojila zahteva do »samoodločbe« Nemcev, ali drugače povedano, za to zahtevo se je skrivala zahteva po reviziji obstoječih meja. Drugi pogled pa je pogojil antisemitizem, ena sestavin nacistične ideologije. Ni odveč poudariti, da je Deutscher Schulverein Südmark kaj kmalu zajadral v nacistične vode. Slednje so po drugi svetovni vojni priznale tudi avstrijske oblasti, ki so med denacifikacijskim postopkom tudi zaplenile premoženje sedaj prepovedanemu

društvu. Vendar pa se že v petdesetih letih pričinja pojavljati vrsta društev, neposrednih naslednic nacificirane organizacije (najprej v štajerskem Gradcu). Med ta društva spada tudi Kärntner Schulverein Südmark (Koroško šolsko društvo Južna pokrajina), ustanovljeno le štiri dni po podpisu pogodbe o ponovni vzpostavitvi neodvisne in demokratične Avstrije, podpisane dne 15. maja 1955. In čeprav ta pogodba prepoveduje delovanje društev in organizacij podobnega značaja, je pravnim naslednicam že v tridesetih letih nacificiranega društva avstrijska država leta 1968 vrnila ob zlomu nacizma odvzeto premoženje Deutscher Schulverein Südmark in to s posebnim zakonom, sprejetim 4. julija tega leta v dunajskem parlamentu (Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich, 58. Stück, 12. julij 1968).

O značaju Deutscher Schulverein Südmark priča tudi to, da je bilo društvo kot edino izven meja nemškega rajha vključeno v rajhovski Verein (od leta 1933 dalje) Volksbund für das Deutschtum im Ausland (VDA). Že to dejstvo kaže na velikonemški značaj združenega društva, značaj, ki ga je kaj kmalu prekril nacizem. Odveč tudi ni omeniti, da je leta 1933 prišel na čelo VDA še iz plebiscitnega časa znani koroški nemški nacionallec dr. Hans Steinacher. Prav to obdobje pa je čas prodiranja nacistične miselnosti med nemške manjšine drugod po Evropi. Velik delež pri tem prodoru pa je nosila prav VDA še zlasti v času Steinacherjevega vodstva, seveda z vsemi posledicami za nemško manjšino v Jugoslaviji.

Z naslednjim zapisom naj dopolnimo našo vednost o Deutscher Schulverein Südmark z nekaterimi dodatnimi opozorili, ki jih v dosednji literaturi v glavnem ni najti. Predvsem naj poudarimo, da je društvo skupaj z VDA imelo v rajhu in na območju Avstrije kar 7500 krajevnih skupin, od tega v Avstriji 1300 (tu je kajpak šlo za izključno krajevne skupine Deutscher Schulverein Südmark). O porastu nemškega nacionalizma v tem času priča dejstvo, po katerem je »v zadnjem času« poraslo število krajevnih skupin združene organizacije na celotnem nemškem prostoru za tisoč (od 6500 na 7500). Med krajevnimi organizacijami VDA je bilo 4700 šolskih ter 200 ostalih mladinskih skupin. Denarni promet VDA je takrat znašal 8,400.000 nemških mark (Freie Stimmen, Klagenfurt, 6. junija 1929, št. 128).

O povezanosti VDA z Deutscher Schulverein Südmark kaže še dejstvo, da se je občnega zbora društva avstrijske nacionalne organizacije 1. in 2. julija 1929 v nižjeavstrijskem Hainburgu udeležil tudi njen takratni predsednik admiral Seebohm (prav tam).

Iz poteka občnega zbora je videti, da je Deutscher Schulverein Südmark videl ob Slovencih in gradiščanskih Hrvatih enega svojih nasprotnikov v češki manjšini na Dunaju in Nižjem Avstrijskem. Delovanje proti tej slovanski manjšini so označili kot »obrambno dejavnost«, samim Čehom pa očitali prizadevanje za ustanovitev »vseslovanskega gibanja na državni meji«. Da bi čimbolj zavrlj delovanje češke manjšine, je nemško nacionalno društvo pričelo na Dunaju in Nižjem Avstrijskem ustanavljati nemške otroške vrtce ter mladinska zavetišča. Poleg tega je odprlo društvo otroški vrtec, združen z dvorazredno osnovno šolo v Dolnji Pulji na Gradiščanskem.

Za Štajersko iz poročila, danega na občnem zboru društva izvemo, da je veljala skrb Deutscher Schulverein Südmark šoli v Mlaki (Laaken), v Radvanju je društvo oskrbelo prezidavo stanovanjskega poslopja v šolske prostore, medtem ko so v Št. Lovrencu s pomočjo Deutscher Schulverein Südmark povečali tamkajšnje učiteljevo stanovanje. Podobna dela so bila opravljena tudi v obmejnih Račah.

Posebna pozornost Deutscher Schulverein Südmark pa je seveda veljala Koroški, se pravi področju z največjo narodnostno manjšino v Avstriji. O dejavnosti društva priča že podatek, da je na Žihpoljah priredilo posebno »obmejno zborovanje«. Kot drugod, je društvo tudi tu podpiralo gradnjo šolskih poslopij (gre za šole v Podrošci, Brodeh in Za Vrhom), posebej pa naj podčrtamo tisti del poročila, po katerem je Deutscher Schulverein Südmark skrbel za »naraščaj za nemške uradnike in duhovnike(!), kakor tudi za zasedbo učiteljskih mest na ogroženih krajih«. Druga poučna nadrobnost pa je priznanje, po katerem je raznarodovalno društvo skrbelo skupaj z osrednjo protimanjšinsko organizacijo, z znanim Kärntner Heimatbundom za »izgradnjo nemških društev na *slovenskem delu dežele*« (podč. T. Z.) (Freie Stimmen, cit., št., Kärntner Tagblatt, 5. julija 1929, št. 125).

Dostopna dokumentacija pa pove še več. Opozarja nas ne le na tesno sodelovanje Deutscher Schulverein Südmark in Kärntner Heimatbunda, ampak tudi na personalno povezanost obeh organizacij. Na to kaže že dejstvo, da je bil poslednji tajnik Kärntner Heimatbunda, Alois Maier Kaibitsch istočasno tudi tajnik Nemškega šolskega društva, dejstvo, ki opozarja na ozko povezanost Heimatbunda ne le z nemškim šulferajnom, ampak preko njega tudi z VDA, ali bolje rečeno: z vodilno rajhovsko organizacijo podobnega značaja. Ta povezanost pa ni veljala le za čas med obema svetovnima vojnama, ampak se kaže tudi danes v sodelovanju današnjega Kärntner Heimatdiensta s po drugi svetovni vojni obnovljenim VDA. Zdajšnja povezanost je na primer ponovno izpričal leta 1976 aktivni nastop predsednika Kärntner Heimatdiensta dr. Josefa Feldnerja na eni od prireditev zahodnonemške nacionalistične organizacije. Značilno je, da je ob tej priložnosti govoril o koroškem »prastrahu«, o »nevarnosti slovenizacije« v deželi in končno o (slovenskih) koroških »nacionalnih komunistih« (Slovenski vestnik, 12. november 1976, št. 46).

In kot je bil predvojni Kärntner Heimatbund povezan z vrsto avstrijskih nacionalističnih in nacističnih organizacij, je zdajšnji Kärntner Heimatbund povezan z vrsto organizacij neonacističnega značaja. Tako se je na primer ob nemškem nacionalističnem pogromu na dvojezične krajevne koroške napise jeseni leta 1972 pokazala »delovna« povezanost med Heimatdienstom ter NDP (Nationaldemokratische Partei), s stranko avstrijskih neonacistov (omenimo naj še, da na čelu te stranke stoji znani južnotirolski dinamitar iz šestdesetih let dr. Norbert Burger). Pa tudi drugače se kaže duhovna sorodnost med najrazličnejšimi predstavniki desničarskih in nemškonacionalnih sil današnje Avstrije. Ta se kaže v organizacijskih in osebnih povezavah ter sega od bolj ali manj odkritih neonacističnih združenj (kot je na primer organizacija Deutscher Kulturwerk) in dejavnosti preko Svobodnjaške stranke Avstrije (FPÖ) ter najrazličnejših organizacij te stranke vse tja do »domovinskih krogov«, med katere spada tudi Kärntner Heimatdienst. Dunajski list »trotzdem«, namenjen je mladim socialistom, je lani podal poučno dokumentacijo o povezavah te vrste, ki kažejo na medsebojno povezanost Deutscher Kulturwerka z organizacijami Svobodnjaške stranke, s tako imenovanimi »domovinskimi zvezami«, »Nemškonacionalnim ideološkim centrom«, avstrijskim »Turnverbandom« (telovadno zvezo), za nas pa je še posebej pomembno opozorilo na povezanost teh organizacij s tako imenovanim Notringom für Südtirol (južno Tirolsko), s štajerskimi naslednikom predvojnega Deutscher Schulverein Südmark, z Alpenländischen Kulturverbandom Südmark ter na Koroškem s Kärntner Heimatdienstom in preko njega seveda z vrsto vanj vključenih organizacij in društev (teh je po vesteh tiska kar 17).

Tako tudi iz današnje perspektive ni medvojna povezanost Deutscher Schulvereina Südmark in Kärntner Heimatbunda nekaj slučajnega, poleg tega pa prav to dejstvo omogoča razumevanje sorodnosti in povezanosti nemškonacionalnih in (neo)nacističnih sil avstrijske družbe.

Da je šlo tako pri Nemškem šolskem društvu Südmark kot pri Heimatbundu za isti cilj, namreč prizadevanje po popolni germanizaciji koroških Slovencev, dokazujejo poleg povezanosti obeh organizacij tudi javne izjave njunih skupnih voditeljev. Naj na tem mestu povzamemo govor, ki ga je imel Alois Maier Kaibitsch na občnem zboru Nemškega šolskega društva aprila leta 1931. Potem, ko je podčrtal opredeljenost Koroške kot »obmejne dežele«, je opozoril, da mora biti pozornost nemškega nacionalizma usmerjena k »svoječasnemu plebiscitnemu ozemlju« oziroma »jezikovno mešanemu delu dežele«. »Razvoj«, ki ga je napravil nemškonacionalni pogled v naslednjih 45 in več letih pa opozarja nedavno pisanje koroškega glasila Svobodnjaške stranke, iz katerega jasno razberemo, da je cilj nemškega nacionalizma tudi danes zanikanje obstoja jezikovno mešanega (dvojezičnega) prostora Koroške (prim. Kärntner Nachrichten, 5. marec 1977, št. 10). In še več, po prizadevanju te stranke naj bi se z manjšinsko zakonodajo kar se da zožila veljavnost manjšinske zaščite in s tem s paragrafi likvidirala naseljenost koroških Slovencev (prav tam).

O vlogi Deutscher Schulverein Südmark je Maier Kaibitsch na občnem zboru organizacije nadalje podčrtal, da skorajda ni na »obmejnem ozemlju« šole, pri katere opremi ne bi Nemško šolsko društvo sodelovalo. Na tem prostoru živeče nemštvo je Maier Kaibitsch v govoru označil za »ogrožene brate«. Zatem pa je naštel naslednje uspehe raznarodovalnega društva: zgraditev trirazrednic v Rožu (Podrožci) in v Brodeh, prispevke »ostalim« šolam ter otroškim vrtcem, jubilejno darilo 30.000 šilingov namenjeno gradnji novih šol (darilo je Deutscher Schulverein namenil ob petdesetletnici svojega obstoja), oskrba koroških šol z »učitelji in učnimi močmi«, podeljevanje štipendij učiteljsčnikom ter gojencem kmetijskih in gospodinjских šol iz jezikovno mešanega ozemlja, dalje podpore pevskim in igralskim društvom, gasilcem ter ljudskim knjižnicam. Po Maier Kaibitschevem poročilu je raznarodovalno društvo v zadnjem letu porabilo na Koroškem 10.000 šilingov (Freie Stimmen, 18. april 1931, št. 89).

Za takratno politično in narodnostno naravnost Avstrijcev je značilno, da se je Deutscher Schulverein Südmark približeval tudi del avstrijskega katoliškega tabora, in to kljub temu, da je bilo Nemško šolsko društvo po svojem značaju izrazito protiklerikalno. Približevanje raznarodovalni organizaciji je veljalo še posebej za organizacijo katoliških visokošolcev, imenovano Katolisch-deutsche Hochschülerschaft Österreichs. Ta organizacija ni le pozdravljala delovanje raznarodovalne organizacije, ampak je vanjo vključevala tudi svoje člane. Na zasedanju študentske organizacije v Salzburgu leta 1932 so katoliški študentje med drugim poudarili, da je »mesto katoličanov v Nemškem šolskem društvu Südmark v prvi vrsti odvisno od njihovega sodelovanja« v tej organizaciji. Od vodstva nacionalnega društva so katoliški študentje pričakovali, da bi vplivali na tiste šulferanjske organizacije, ki zaradi protiklerikalne naravnosti otežujejo »sodelovanje« katoličanov. Še zlasti pa je zanimiv pogled študentske organizacije na naloge. Deutscher Schulverein Südmark, saj je bil naravnat v širše poglede avstrijskih konservativcev na njihovo vlogo in mesto v avstrijski družbi. Po tem pogledu naj ne bi bila vloga Deutscher Schuverein Südmark izključno »obrambna dejavnost« v »ozkem pomenu besede« ter »omejena na delovanje na jezikovni meji«, ampak bi moralo delovanje društva zaobjeti celotno avstrijsko nemštvo. V tem okviru naj bi tudi nastopalo

proti (v nekaterih krogih še danes živi) zamisli o posebni podonavski federaciji. Predvsem pa bi moralo biti delo raznarodovalne organizacije posebej posvečeno »vodilni folksdojčerski srednjeevropski« misli ter pojasnjevanju vloge in poslanstva »alpskega in podonavskega nemštva« (prim., Kärntner Tageszeitung, 14. oktober 1932, št. 235).

Oris položaja Deutscher Schulverein Südmark v koroški družbi po nacističnem puču leta 1934 omogoča poročilo o občnem zboru celovškega okrožja tega društva dne 22. maja 1935. Poročilo opozarja, da »politični dogodki« (puč ter njegove posledice) med 117 koroškimi krajevnimi skupinami raznarodovalnega društva »niso dotaknili skoro nobene« krajevne skupine. Vzrok naj bi bilo dejstvo, po katerem Deutscher Schulverein Südmark ni bil nikoli »povezan« s prepovedanimi političnimi strankami, v tem primeru pač z nacisti, trditev, ki je v dejanskem nasprotju z vsem, kar o raznarodovalnem društvu vemo, saj so bile prav krajevne skupine tega društva zatočišče ilegalnih nacistov. Po drugi strani pa prav neovirano delovanje društva v tem času opozarja na moč takratnega nemškega nacionalizma v vseh plasteh avstrijske in še zlasti koroške družbe. Klerofašistični Dollfuss-Schuschiggov režim je sicer po letu 1933 postavil nasproti VDA (in s tem seveda tudi Deutscher Schulverein Südmark) lastno organizacijo, ki naj bi skrbela za nemško govoreče manjšine v tujini, vendar pa ta poskus ni imel večje odmevnosti. Dejstvo je tudi, da je bil Deutscher Schulverein Südmark že v tem času nacificirana organizacija. Značilno pa je tudi dejstvo, da je VDA še leta 1933 pripravil svoj občni zbor v Celovcu, torej prireditve, ki bi nedvomno le podkrepila šovinizem koroških nemških nacionalistov in nacistov, vendarle je to pot režimu uspelo prireditve prepovedati.

Kot ob podobnih priložnostih, je tudi na občnem zboru leta 1935 govoril Alois Maier Kaibitsch. Med drugim je dejal, da je po prvi svetovni vojni kazalo, da bo v novi republiki odveč vsako obrambno delo. Toda koroški boji v letih 1918–1919 ter plebiscit 10. oktobra 1920 so pokazali drugače. Posebej značilna pa je njegova izjava, da tvorijo »ogromen del« južnokoroškega prebivalstva »Koroški zvesti vindišarji (Windische)«, ki da so tudi odločili izid plebiscita. Kot vidimo, smo že v času razcveta tako imenovane »vindišarjeve teorije (tudi legende)«, s katero so pričeli nekako od srede dvajsetih let koroški nemški nacionalisti deliti slovenski koroški živelj na dva dela, na narodno zavedne (nacionalne ter »iredentistične«) Slovence ter na »domovini zveste« in nemštvu vdane »Windische«, ki da se v nasprotju s prvimi v vsem podrejšajo željam in ciljem nemškega koroškega nacionalizma. Kot je znano, je našla »vindišarska teorija« svojo dokončno uzakonitev šele med nacističnim ljudskim štetjem leta 1939, leta 1935 pa je bila še privatna teza nemških koroških nacionalistov ter njihovih raznovrstnih organizacij. Ni tudi odveč povedati, da je bil »oče« te »teorije« vodilni medvojni koroški zgodovinar dr. Marin Wutte, istočasno tudi član celovškega vodstva Deutscher Schulverein Südmark. In čeprav se ima druga avstrijska republika za prvo žrtev nacizma (namišljen je anšlus, znana priključitev Avstrije nacistični Nemčiji leta 1938), je to nacistično delitev slovenskega življa Koroške pri vseh dosedanjih ljudskih štetjih (l. 1951, 1961 in 1971) prevzela tudi zdajšnja avstrijska država.

Prva skrb Deutscher Schulverein Südmark naj bi po Maier Kaibitschevih besedah leta 1935 veljala »vindišarjem«, in to ob istočasnem zavračanju »upornega pritiska nacionalnih Slovencev na nemško misleče Windische«, ali drugače rečeno, poskusa njihove »slovenizacije« v besednjaku današnjega nemškega koroškega nacionalizma. Kot kaže poročilo o občnem zboru, je Maier Kaibitsch ob tej priložnosti pripisal narodno osveščenim Slovencem težnjo po »raztrganju« Koroške ter jih s tem orisal za iredentiste, sovražne avstrijski Koroški. Značilno je, da je prav

ta Maier Kaibitschev poskus naletel na ugovor Kärntner Tagblatta, glasila vladajočega klerofašističnega režima. Vzrok je bilo dejstvo, da je režim v politični praznini, ki ga je obdajala, iskal oporo celo pri Slovencih. V ugovoru zanimivo beremo, da se ob vprašanju ureditve koroških manjšinskih vprašanj »ni nikoli govorilo o razdelitvi Koroške« pa tudi ne o spremembah meje. Ugovor je poudarjal, da gre pri urejanju manjšinskega vprašanja le za »slovenske in čisto šolske zadeve«, kar je gospodu Maier Kaibitschu tudi osebno znano.

O uspehih Deutscher Schulverein Südmark je Maier Kaibitsch na občnem zboru dalje poudaril, da je društvo imelo božičnico na 40 južnokoroških šolah. Izvemo tudi, da je raznarodovalno društvo prirejalo kuharske tečaje, še zlasti zanimiv pa je podatek, ki kaže, da je Deutscher Schulverein Südmark nameraval podpreti gradnjo šolskega poslopja v Ledincah, Medvedjem dolu (Za Vrhom) in na Obirskem (Kärntner Tagblatt, 24. maj 1935, št. 120).

Kako je nemški nacionalizem gledal na koroške Slovence zgovorno priča letak Kärntner Heimatbunda iz oktobra 1937, se pravi iz časa, ko je prvi avstrijski republiki iztekala njena samostojnost. V pozivu na proslavo plebiscita (bila je v dveh 8—10. oktober 1937) je Heimatbund naštel kaj vse imajo Slovenci v nasprotju z »domovini zvestim prebivalstvom«. Iz poziva izvemo, da imajo »nacionalni Slovenci« 43 posojilnic s 3 milijoni šilingov kapitala, 14 društvenih domov lokalov, 2 gospodinjjski šoli, ki nudita gojenkam »velike popuste«, štipendijski fond za študente, 40 izobraževalnih društev, Slovensko prosvetno zvezo, dvonadstropno poslopje v Celovcu, dalje prirejajo privatne tečaje ter izdajajo lasten list. Že naštetu kaže, da je bilo nemškemu nacionalizmu trn v peti celotno slovensko kulturno in gospodarsko življenje (politično je bilo v tem času namreč prepovedano!), ki sta ga pričela po anšlusu koroški nemški nacionalizem in nacizem takoj odstranjevati, »proces«, ki ga je do kraja zaključil nacistični napad na Jugoslavijo.

V nasprotju s Slovenci pa naj bi imeli po pozivu »domovini zvesti« Korošci poleg denarnih potreb tako imenovani Domovinski dom (Haus der Heimat) v Dobrli vasi (dom je bil odkrit prav v tem času ter je bil dejansko zbirališče »ilegalnih« nacistov); poleg tega naj bi imeli Nemci še eno gospodinjjsko šolo. In še ena primerjava: »domovini zvesti« naj bi imeli v zadnjem času vsega 20 prireditev, medtem ko naj bi jih imeli Slovenci kar 71, razmerje, ki pa se je kaj kmalu spremenilo z vsestranskim uničenjem kulturnega in gospodarskega življenja slovenske skupnosti.

Zatem je v pozivu sledil še danes običajen napad na pisanje jugoslovanskemu tisku, ki mu koroški nemški nacionalizem podtika težnjo po zasedbi »vse Koroške«. Poziv se je končal s pozdravom »Heil Kärnten«, ki pa ga je kaj kmalu zamenjal nov pozdrav »Heil Hitler«, tega pa zaenkrat v Avstriji in na Koroškem še nismo smeli javno uporabljati (prepis letaka hrani arhiv za narodnostna vprašanja v Ljubljani).

Ivan Sulič — Iztok

Ustanovitev Primorskega odreda

Na Vršah smo naleteli, ko smo se kot zadnji ostanek Gregorčičeve in Gradnikove brigade vrniti iz Benečije in Rezijske, na skupino borcev in starešin, ki so še spali v taborišču, nedaleč od Šavletove domačije. Ob našem prihodu so bili takoj vsi pokonci, saj so prav nas čakali. Z večino borcev smo bili stari znanci. To so bili tovariši, ki so odšli spomladi z Avšičem na Krn, potem ko je bil naš bataljon razpuščen na Miji. Nekaj pa je bilo tudi razhajkancev iz prvega bataljona, ki so ga Italijani razbili v Brdih. Sami pripadniki nekdanje Gregorčičeve brigade. Dotlej so bili začasno pripojeni Gradnikovi brigadi in zato jih imajo nekateri za gradnikovce. Ker pa je Gradnikova brigada prav tiste dni odšla na Dolenjsko, je poveljstvo odločilo, da iz te in naše skupine ustanovi enega od dveh bataljonov primorskega odreda, in sicer drugi bataljon. Prvi bataljon je postal razpuščen prvi bataljon Gregorčičeve brigade, ki ga je Ivan Turšič-Iztok po ozdravitvi spet zbral in razčistil z izdajalskim vodstvom, ki ga je razpustilo.

Vtem ko smo se mi klatili po Rezijski in Benečiji, je ta bataljon pod Iztokovim vodstvom izvršil nekaj sijajnih akcij. Tako je 22. junija iz zasede v Mrzli rupi napadel policijski avtobus in ga uničil. V tej akciji so imeli policisti hude izgube, saj so po lastnem priznanju (poročilo poveljstva VIII. armade z dne 23. junija 1943) našli petnajst mrtvih in pet ranjenih. Zaplenjeno je bilo devetnajst pištol, šestnajst pušk in trije puškomitraljezi.

Za ta poraz so se Italijani kot vedno zverinsko maščevali nad prebivalci. Na Vojsko so naslednji dan poslali kazensko ekspedicijo, ki je izropala in požgala trideset domačij. Tri domačine so ubili, dvaindvajset pa odpeljali s seboj v zapore in internacijo. (Iz poročila VIII. armade z dne 24. junija 1943.)

Se istega dne popoldne je bil ustanovljen naš novi bataljon. Štab je bil zbran, čakali so samo še nas. Komandant bataljona je bil Anton Korenčič-Tarzan, politični komisar bataljona je bil Martin Greif-Rudi, njegova namestnica pa Tončka Drobnik. Namestnik komandanta je bil Slavko Jereb. Komandir prve čete je bil Ciril Lipušček, politični komisar pa Franc Čibej. Komandir druge čete je bil Lojze Nardin, politični komisar pa jaz. Komandir tretje čete je bil Živko Marušič, politični komisar pa Sočan. Zvečer smo se poslovili od Kajtimira, ki je odšel na novi položaj.

Na Vršah smo ostali še nekaj dni. Vsak dan so z raznih strani prihajali novi borci. Nekaj je bilo takih, ki so že bili v kaki drugi enoti, pa so iz kakršnihkoli vzrokov ostali na terenu. Nekateri so bili čisto novi, ki se jim je kdovekako posrečilo, da jih Italijani niso poslali v specialne bataljone ali pa v internacijo. Dva ali trije so bili dezertarji iz italijanske vojske. Med temi je bil Keber iz Renč, že starejši možakar, mislim, da letnik štirinajst ali petnajst. Star komunist ter zelo dober borec in tovariš.

Po vojni so Kebra, ker je bil nekemu trn v peti, v Novem mestu obtožili inform-birojevstva in zaprli. Med sprehodom na jetniškem dvorišču je pobegnil in se pognal v Krko, da bi jo preplaval. Ko je to opazil sodniški uslužbenec Slavko Bele, neborec, saj je bil ves čas okupacije v službi, je stekel po lovsko puško in Kebra v vodi ubil kot garjavega psa, čeprav z zaporniki ni imel nič opraviti. Izpričal je pač svoje junaštvo zdaj, ko ga v boju ni utegnil.

Bataljon je v nekaj dneh narasel na več kot sto dvajset mož. V četi sva z Lojzetom imela natanko osemintrideset borcev in dve boja nevajeni tovarišici, Danico in Emico. Pozneje so nama dodelili še eno.

Neko nedeljsko popoldne smo priredili miting na čast večje skupine mladink, ki so nas obiskale. Potem smo jo kar pri belem dnevu mahnili čez sedlo Kobilica in vrh nad njim proti Lazni. Ker pa se nam ni nikamor mudilo in je bila pot do Mrzle Rupe, kamor smo bili namenjeni, nekoliko predolga, da bi jo prehodili v eni pohodni etapi, smo se blizu Lazne ustavili in prenočili.

Naslednji dan smo se v Trnovskem gozdu na pohodu nepričakovano srečali s prvim bataljonom našega novo ustanovljenega odreda. Kajpak smo se ustavili in se veselo pozdravili, saj se z nekaterimi tovariši nismo videli že več kot dva meseca. Vsi smo spraševali po tovariših, ki smo jih pogrešali. Njihovi grobovi so označevali pot naših pohodov in bojev širom po Primorski, Benečiji, Režiji in Brdih. Ob slovesu so nas obhajali mešani občutki: radost zaradi snidenja s preživelimi in žalost za izgubljenimi.

Srečanje naših dveh bataljonov, do katerega je prišlo po golem naključju, je bilo prvo in zadnje, ker je bilo vsakemu bataljonu določeno področje delovanja. Prvi bataljon je operiral na južnem delu Primorske, in sicer v Trnovskem gozdu, Vipavski dolini in na Krasu, medtem ko je naš drugi bataljon deloval na Tolminskem in Idrijskem pa seveda v Brdih. Bataljona naj bi pokrivala približno ista področja, ki sta jih spomladi oba odreda: južni del južnoprimorski, severni del pa severnoprimorski odred. Po številu borcev sta bila bataljona nekoliko šibkejša, po oborožitvi in izkušnjah pa sta vsekakor prekašala odreda.

Po krajšem odmoru sta se bataljona razšla in se napotila vsak proti svojemu področju: prvi na jug proti Vipavski dolini, mi pa na sever proti Mrzli rupi — cilju našega pohoda za tisti dan, kamor smo prispeli pozno popoldne.

Kraj za taborišče smo si poiskali v skriti grapi ob Idrijci, blizu njenega izvira. Tik nad reko je griček, ravno pravšen, da smo na njem postavili opazovalnico, s katere je bilo mogoče lepo opazovati in nadzirati križišče cest v Mrzli rupi, predvsem pa cesto, ki vodi iz Gorenje Trebuše na Vojsko. Tej cesti oziroma prometu po njej je veljala naša posebna pozornost, ki je bila sestavni del zamišljene akcije, zaradi katere smo prišli v Mrzlo rupo.

Polovičen uspeh

Po nekajdnevnem opazovanju smo se dodobra seznanili z voznim redom tovarnjakov in drugih vozil v obe smeri. Na Vojskem je bila italijanska postojanka.

Vsak dan ob približno enakem času sta odpeljala v dolino po dva kamiona in se čez dobro uro vračala na Vojsko. Ni bilo težko uganiti, da gredo po hrano.

Četudi smo imeli namen, da se Italijanom maščujemo za storjeno gorje na Vojskem 22. in 23. junija, ko so vas skoraj uničili, take priložnosti ni bilo, zato smo se odločili, da napademo, kar pač pride pred cevi.

Bilo je nekega dne po kosilu, če se ne motim, tretji ali četrti dan, odkar smo bili na preži, ko je opazovalec sporočil, da peljeta po cesti z Vojskega proti Trebuši dva kamiona. Malo nas je presenetilo, da tovornjaka ne peljeta po voznem redu. Navadno so odhajali pozno popoldne, tako da so se na Vojsko vrnili dobre pol ure pred mrakom. Ker smo že prejšnji večer sklenili, da bomo napadli ob prvi priložnosti, nismo oklevali.

Tisti dan je bila dežurna, se pravi v pripravljenosti naša četa. Bivanje v taborišču smo imeli tako urejeno, da je bila vsakih štiriindvajset ur ena četa v stalni pripravljenosti za primer nenadnega napada, medtem ko sta bili drugi dve četi nekoliko bolj prosti, da sta lahko čistili orožje, obirali uši, krpali obleko, si prali noge v potoku in opravljali druga domača opravila. Ker sem že pri prostem dnevu čete, naj mimogrede omenim, da se mi je prejšnji dan, ko smo bili prosti, med čiščenjem orožja sprožila pištola in je malo manjkalo, da nisem ustrelil tovarišico Danico pa še prav v kočljivo mesto, ko je čepela pred menoj in gledala, kako sem sestavljal pištolo.

Ker smo bili pripravljeni, nismo potrebovali več kot dobro minuto za odhod. Z nami sta šla tudi Anton Korenčič-Tarzan in Martin Greif-Rudi, komandant in komisar bataljona, kar pa mi ni bilo nič kaj po volji.

Kraj, ki smo ga že dan prej izbrali za zasedbo, je kake tri kilometre od taborišča in kaka dva kilometra jugovzhodno od Vojskega na grebenu, kjer je križišče ceste Vojsko—Idrija in Trebuša. Daleč je bilo ravno toliko, da smo morali pohiteti. Ker pa je bilo tako peklensko vroče, nam je pot curkoma lil po telesu, med tekom v hrib pa nam je pohajala tudi sapa.

Moj načrt se je nekoliko razlikoval od komandantovega, vendar smo se razmestili, kot je ukazal on. Kmalu smo za ovinkom zaslišali brnenje kamionskih motorjev. Minuto zatem se je na ovinku pokazal prvi kamion. Prihajal je vedno bliže, že je bil na doseg ognja prve strojnice, ta pa se ni oglasila. Kamion je peljal dalje in zapeljal v območje ognja Bevčeve strojnice. Zaklopotal je kratek rafal, koj nato daljši, se samo za hip prekinil in naglo nadaljeval, dokler niso bili izstreljeni vsi naboji.

Kamion je ob prvem rafalu malo zaplesal po cesti, to pa je bilo tudi vse. Motor je kar zatulil spričo nenadnega hudega pospeška in tovornjak je s povečano hitrostjo zdrvel med srditim pokanjem pušk proti Vojskemu in ušel glavnemu ognju zasede. Toda kakih osemdeset metrov naprej sem čepel jaz z dvema bombašema, Mirkom Sokom in Mirkom Vodopivcem, ki sta bila razporejena deset metrov vsak sebi vzdolž ceste. Tam smo se razporedili za primer, če bi se zgodilo tisto, kar se v resnici je, se pravi, če bi kamion ušel zasedi.

Ko sem videl, kaj se dogaja, sem zavpil: »Pazita!« Naglo sem pograbil eno od težkih angleških bomb, ki sem jih imel že pripravljene pred seboj, potegnil za obroček varovalnega zatiča, počakal, da je kamion pridrvel na ovinek, kjer je za spoznanje zavrl, da bi lahko speljal, se dvignil, da sem dobil večji zamah in zagnal bombo naravnost v okno kabine, da se je steklo razletelo, kot bi ga odpihnil. Bomba, konstruirana za zapozneli vžig, kot vse obrambne bombe, ni takoj eksplodirala, marveč šele, ko je kamion peljal še kakih šestdeset metrov, tik preden je zavil za ovinek.

Ker sem ves čas zijal za kamionom, nestrpno pričakujoč eksplozijo, sem natanko videl — to sta potrdila tudi druga dva bombaša — da se je zabliskalo in pokadilo iz zadnjega dela vozila. Bomba je eksplodirala na karoseriji, ne pa v kabini, kot sem pričakoval in kamor sem jo pravzaprav zagnal. Hip nato sta druga za drugo eksplodirali še bombi, ki sta ju vrgla oba Mirka, vendar ne na kamionu, pač pa ena na cesti, druga pa v gozdu pod njo. Ena se je od kamiona, ki je bil pokrit s ponjavo, odbila, druga pa je gladko zgrešila drveči cilj. Oba sta metala s strani, medtem ko sem jaz bombo vrgel od spredaj.

Po eksploziji na kamionu je bilo slišati strašno rjojenje ranjenih, kamion pa je samo malo zaplesal in že ga ni bilo več. Izginil je za ovinkom in odpeljal dalje proti Vojskemu, kot da se ne bi prav nič zgodilo. Šofer je moral imeti izredno dobre živce in prepričan sem, da mu danes, če je kajpak ostal živ, nihče ne verjame, ko to pripoveduje, kot tudi sam nisem mogel verjeti, da je kaj takega mogoče.

Kako se je moglo zgoditi, da je bomba eksplodirala na karoseriji namesto v šoferski kabini, kamor je priletela, je še danes uganka. Najbolj verjetno je, potem ko je razbila steklo kabine, po naključju priletela v okence, ki rabi šoferju, da pogleda v notranjost karoserije; skozenj si je našla pot na karoserijo med vojake.

Komaj je prvi tovornjak izginil za ovinkom in odpeljal svoj žalostni tovor v postojanko, že se je izza drugega ovinka prikazal drugi tovornjak. Očitno šofer in drugi v vozilu niso slišali streljanja in eksplozij bomb, drugače ne verjamem, da bi peljali naprej v pogubo.

Sklenil sem, da tokrat uporabim drugo taktiko, in sicer, da bombe namečemo kar po cesti tako, da bodo eksplodirale pod kamionom, ko bo ta pripeljal nadnje, če ga kajpak ne bi ustavila zaseda. A tokrat je Bevc streljal malo bolje, četudi ni v šoferski kabini, kot je kazalo, nikogar zadel. Takoj po rafalu, ki je bil izredno dolg in kot smo pozneje ugotovili, skoraj osemdesetodstotno nekoristen, saj sta bila na kamionu ranjena samo dva, se je tovornjak naglo ustavil. Šofer in njegov spremljevalec — moral je biti oficir ali podoficir, ker je bil oborožen z brzostrelko — sta skočila iz kabine na nasprotni strani, naglo stekla za cestni rob in izginila v gostem bukovem gozdu pod cesto. Ko sem videl, da bežita, sem brž odložil bombi, ki ju na srečo še nisem aktiviral, pograbil puško in ustrelil za bežečima, a žal prepozno. Krogla je udarila v bukev.

Kamion je stal na cesti, od naših pa nikogar od nikoder, čeprav je komandant Tarzan predvidel, da bi se morali pognati v naskok, ko bo tovornjak obstal. Ko sem videl, da z naskokom ne bo nič, sem se zbal, da nam ne pobegnejo še tisti, ki so morebiti na kamionu, zato sem nasadil na puško bajonet, si natlačil žepe z bombami in se s tovarišem pognal proti tovornjaku, ki je dajal videz, kot da v njem ni žive duše. A ko sem z bajonetom privzdignil ponjavo, bi se skoraj sesedel od presenečenja. Kamion je bil poln vojakov. Sedeli so na tleh, stisnjeni v gručo, prestrašeno in bedasto buljili v nas tri in brez poziva vsi hkrati dvignili roke. Ukazal sem jim, naj poskačejo na tla brez orožja. Razen dveh hudo ranjenih, ki sta bila nezavestna, so nemudoma ubogali. Tedaj so se začeli okrog kamiona zbirati tovariši iz zasede. Potem ko je prvi tovornjak pobegnil, so s komandantom in komisarjem bataljona pohiteli čez griček, da bi presekali cestni ovinek pred križiščem in preprečili drugemu kamionu umik nazaj proti Trebuši. Ker ni takoj pripeljal, so že mislili, da se je ustavil, ko je začelo pokati, zato se bo gotovo skušal obrniti in pobegniti. Bevc, ki mu gre zasluga, da je bil kamion ustavljen, pa tako kot mi trije ni slišal povelja za manever.

Skočil sem na kamion in raztovoril orožje, ki je ležalo vsevprek. Gorjan iz Šempetra pri Gorici je bil tako željan puškomitraljeza, da mi ga je dobesedno iztrgal iz rok. Puške se je že zdavnaj naveličal, hotel je kaj izdatnejšega.

Kot bi trenil, je bilo orožje pobrano, ujetniki pa slečeni in sezuti. Ranjenca, od katerih je eden komaj še dajal znake življenja, smo položili na tla, malo proč od kamiona, ki smo ga zažgali. Dobrih deset minut potem, ko smo naskočili nebranjnjen kamion, so na prizorišču ostali: goreči tovornjak in oba ranjenca, ki ju je bolničarka obvezala. Enemu ni bilo več pomoči. Imel je prestreljeno glavo in prsi, a dihal je še, ko smo ju zapustili.

Četudi je bil pred akcijo govor o maščevanju za požgane domove, smo ujetnike, ki jih je bilo kakih petnajst, izpustili. Nagnali smo jih v postojanko na Vojskem in jim naročili, naj povedo, da si lahko pridejo iskat ranjenca.

Ko smo se urno vračali v taborišče, da bi se izognili preganjanju, sem spotoma dohitel Hrošča z dvema ogromnima čevljema pod pazduho. Obraz mu je žarel od sreče, ker je naposled vendarle prišel do čevljev ustrezne velikosti za svoje velikanske noge. »Oštja, zdaj sem jih pa dobil!« mi je dejal.

Med plenom, ki smo ga pregledali šele v taborišču, sta bili dve lahki strojnici, trinajst pušk in večja količina streliva, česar smo se najbolj veselili. Bataljon namreč ni bil najbolje oborožen. Posebej je primanjkovalo avtomatičnega orožja. Same puške in bombe nam niso več zadostovale.

Ker smo se zasedo izdali, nam ni kazalo drugega, kot poiskati si varnejši kotiček. Po obedu, ki je bil hkrati večerja in so ga skuhali malo prej kot ponavadi, smo še isti dan odrinili po isti poti, po kateri smo prišli, nazaj proti Vršam — varni trdnjavi, kamor smo se zatekli vedno, kadar smo Italijanom kje kaj zakuhali. Tam so nas iskali samo enkrat spomladi, četudi ni bilo verjetno, da ne vedo za nas.

Tam pa smo tudi dočakali kapitulacijo Italije.

Fani Okič

Predsmrtna vizija 1942

*Nocoj bom padel
veš, dekle,
ki nisem te poznal
ne ljubil.
A moje srce ve,
da si nekje
in rad bi te
vsaj za slovo
poljubil.*

*Nocoj bom umrl...
Ne bova se spoznala,
ne sinov,
ne hčera
ne boš mi dala —
še vedela ne boš
za moje ime.*

*Tako prepolno je
nocoj srce...
Nocoj bi ljubil,
rad bi se smejal,
v prgišče rad
zajel bi roso
s trav
in rad bi vprašal:
»Deklica,
me ljubiš?«
Pa grem nocoj
na zadnji juriš
za svet,
ki v njem
lepo bo biti
mlad.*

*Morda prav tam
kjer bom
v smrt omahnil
nekoč bo fant
dekletu dahnil:
»Veš, deklica,
imam te rad.«*

*Ne bom umrl
in prah
ne bom postal.
V ljubezni njih
bom mrtev
živ ostal.*

Tone Ožbolt

Zgodba o črnorokcih v Ajblju

Anton Krkovič, po domače Špelin iz Ajblja in njegova žena Francka sta vsako jutro zarana vstajala. Zgodnje petelinje petje ju je vselej dvignilo iz postelje, da bi čez dan več postorila. Sicer pa so bile te noči tako in tako predolge ter jima ni bilo do jutranjega poležavanja.

Že iz navade sta vselej ob jutranjem svitu s pogledom prepotovala čudovito okolico Ajblja. Vasica, ki je nekoč imela do sto prebivalcev, čepi na lepem, zvišanem holmu, dvignjenem 620 metrov nadmorske višine, od koder je razgled, kakor z izvrstne opazovalnice na vse strani. Proti zahodu so bučeče gore, obraščene z gozdom: Stružnica, Kapič, Krempa, Krokar in CerK (1190 m). Nekoliko bolj proti severu sta videla štrleti visoko v nebo Goteniški Snežnik, ki so ga vsako vedro jutro pobožali prvi sončni žarki. Na severu se je pred njunima dvema paroma oči vleklo iztegnjeno Fridrihštajnsko pogorje. Rada sta se ozrla proti Moravi, zakaj od tam so se ob tem času najčešče vračale partizanske patrulje, kaj povedale in kaj povprašale, predno so odšle, zakaj Anton Krkovič je bil terenec Osvobodilne fronte. To jutro ni bilo nikogar, prav nikogar.

Zdolaj, pod Ajbljom je dosti vodnih izvirkov. Vsi se zlivajo v potočke in drveči Potok, kjer so mlini, dokler se ne iztečejo v Dolenji potok. Ta pa se izlije v Kolpo.

Jutro je bilo sveže. Od Kolpe proti Ajblju je po rebreh in holmih z devetnajstimi vasicami lezla siva jutranja megla. Sicer pa je bilo jutro mirno in nikoder ni bilo slišati nobenega strela. Ta od vseh drugih najbolj bleščeča in dvignjena vas svoje sredine, je bila ne le privlačna strateška točka za bojevanje, marveč tudi izvrstna opazovalnica. In zdelo se je, kakor da ima vsa vas oči in ušesa, zakaj vsak glas, vsak pasji lajež, ropot lojtrnika, brnenje avtomobila, krik iz doline, strel z gorskih višin in pisk vlaka s slemen onstran Kolpe so slišali na Ajbelj.

Špelnja sta postorila nekaj jutranjih del in za tem, v topli kuhinji v miru pozajtrkovala. Anton, ki je krojač se je pripravljaj, da bo nekaj urezal in začel šivati, Francka pa je tako in tako vselej imela dela na pretek.

V nenehnem vojnem strahu in skrbih pred nevarnostjo, ji je prišlo v navado, da so njena ušesa stalno sprejemala, njene ostre oči nenehno oprezovale. To, sicer mirno jutro je bila nenehno rahlo vznemirjena in zdelo se ji je, da je dobila v nos vonj po sovražniku.

Čez čas so doli proti Kaptolu zalajali psi. Stala je pri oknu in oprezala čez v to smer. Od Kaptola sem se je nekaj premaknilo in vzpenjalo po kolovozu. Začela je šteti uniformirane moške postave, ki so se naglo bližale. Njene oči so odkrile desetino lepo oblečenih in izvrstno oboroženih partizanov.

»Anton! Poglej! Partizani so. Pa kako oboroženi!« je vzkliknila. Priskočil je k oknu in se skozi majhne okenske zavesе zagledal ven, da ga ne opazijo. Ko so obstali pred hišo je osupnil in ji začudeno šepnil:

»Francka, motiš se! To vendar niso partizani. Mar ne vidiš, da imajo vsi nemško orožje. Glej šarcal! Črnorokci so, preoblečeni v partizane.«

Ob misli na črno roko ju je spreletela groza po vsem telesu. Tedaj pa sta dva že vstopila v hišo in zaželela dobro jutro.

Sprva sta fanta še kar na lep način želela dobiti steklenico žganja. Ko pa jima je začel dokazovati, da ga nima, sta postajala srboritejša in nasilna.

»Daj žganja! Če ne ...«

»Res nimamo pri hiši niti kapljice žganja, niti za zdravilo,« je dopovedoval.

»Saj za Nemce in belogardiste ga imaš!« sta mu podtaknila.

»Za nikogar ga nimam. Lahko vam pokažem hram. Če ne verjameta, pojdita da vam pokažem godne kadi. Pripravljam se, da ga bom čez kakšen dan začel kuhati,« jih je pomirjal. Zagledal se je v papirnat, rdeče peterokrake zvezde na čepicah, ki so mu potrjevale domnevo, kdo so in kaj so, vendar se je zadrževal, da mu ne bi kaj spodletelo. Ni jim maral izkazati nobenega navdušenja. Delal se je hladnega, ravnodušnega do teh in onih, saj da je tako in tako že sit vojne, ki jo preživlja že četrto jesen.

Zahtevali so, da jim gre pokazat kadi, kjer je godno sadje čakalo žganjekuho. Šele, ko so se prepričali, da jim ne laže, so ga pustili na miru in vsi skupaj odšli proti Doljni Brigi. Kaj, če bi vedeli, da je terenec?

Ko so se oddaljili od hiše je Anton Krkovič odhitel k svojemu sosеду Andreju Černetu. Ta je bil poverjenik Narodne zaščite, ki ga je želel posvariti na nevarnost. Za tem pa je vzel sekuro in šel po sledi previdno za sovražniki in dognal, da so res šli na Doljno Brigo. Tedaj se je obrnil nazaj in hitel proti jugu. Ni mu šlo v račun, kako so mogli priti tile črnorokci tako globoko v partizansko ozemlje, ne da bi naleteli na kakšno partizansko patroljo, ki bi jih morala pobiti kot ušive gnide. Odhitel je v Banjo loko in Nova sela pa v Krkovo, kjer sta bila rajon in komanda mesta, da je povedal o nevarnosti in doživetju tega dne, ki ga ne bo pozabil do konca dni.

Tam, na Doljni Brigi je po odselitvi tiskarjev sredi julija 1944 ostala pomožna kurirska postaja ZV 12, ki je služila predvsem tiskarni na Snežniku. Seveda je ta desetina kurirjev rednih linij vzdrževala redne zveze s kurirsko postajo TV 11, v gozdu pri Dragi nad Čabrom, rajoni in okrožji, bolnišnicami, komando mesta Kočevje in kurirsko postajo TV 13, ki je bila v gozdu ob Turkovi Dragi pri Muhi vasi, za zvezo z Belo krajino in Kočevskim Rogom. To so bili izbrani in izvrstni fantje, ki jih je vojna utrdila in izurila, da jim ni mogel nihče do živega, ne sovražnik niti najhujša zima, ko so se s težkimi tovari morali prebijati čez zamete.

Kot nalašč so bili to jutro skoraj vsi ti kurirji na Doljni Brigi, kamor je bil dospel v kontrolo poročnik Ciril Debeljak-Slave doma iz Bele vode v Loškem potoku. Svoj sedež so imeli pri kmetu Ozaniču, sredi vasi, Pri lipah.

Pred tem je dospel na Brigo še nekaj kurirjev iz osrednje postojanke TV 12 in TV 13 tako, da jih je bilo vseh v vasi petnajst. Petnajst krepkih in pogumnih fantov pa ni tako malo, med njimi je bil tudi komandir TV 13 Jože Indihar-Tonček.

Kurirju Stanetu Mikliču je od ranega jutra uhajal pogled čez dvorišče na kmeta Antona Glada in njegovo hčerko Faniko, mladinsko aktivistko. Z vilami sta nakladala gnoj in ga vozila na njive. Ob luži so se pasle tri mule. Dve sta bili od kmetov, tretja pa kurirska. Nekaj fantov je bilo raztepenih po vasi, Gorjan pa je bil v hišici pri treh partizanskih vdovah, od katerih je bila Minka sektretarka odbora Osvobodilne fronte in partijske celice.

Poročnik Ciril Debeljak-Slave, takratni komandant kočevskih relejnih linij, je tega dne tu v podstrešni sobici Ozaničeve hiše pregledoval tudi dospelo pošto, ki je križarila na vse strani. Ob njem je bil njegov dosti mlajši brat, pravzaprav še deček Pavle Debeljak, kurir te postaje, ki je kar oboževal svojega brata s takšno saržo. Ponosen je bil nanj, da ga je notri, pri srcu nekaj kar dvigalo. Skoraj nepremično je bodel pod kontrolorjeve prste. Ko se je ozrl skozi okno je zagledal gručo partizanov, ki je dospela v vas. Zaporedoma jih je naštel osem. Trenutek za tem pa je zagledal trojko, ki se je pognala izza skednja z nemškim šarcem in skočila v засedo, za vodnjak, da bi ščitila svojega komandanta Voduška ter postrigla kurirje, če bi bežali iz hiše ali v to smer iz vasi.

»Ciril! Ozri se na vas! Pravkar so dospeli neki partizani, pa lepo oblečeni in kako oboroženi,« je rekel deček Pavle.

Vsi prišleci so bili oblečeni v angleške uniforme in izvrstno oboroženi z avtomatskim, predvsem nemškim orožjem. Pred očmi sta jih imela osem. Eden se je vsedel ob poti na škarmo. Tedaj, ko so se tisti trije vznemirjeno pognali za vodnjak, v засedo, pa sta enega prepoznala.

Pavle je prebledel v obraz in grozljivo dejal: »Ciril, si ga videl? Vinko Rus, Mazgonkin Vinko je med njimi. Saj to je vendar v partizane narejena črna roka!«

Hitro sta zdrknili s podstrešja po strmih stopnicah, da bi napravila preplah, a je bilo že prepozno. Treba je bilo imeti samo mirne živce. »Pavle, ščiti mi hrbet,« je velel Ciril svojemu bratu.

Ko sta stopila ven, se je hiši bližal komandant bele garde, poročnik Adolf Vodušek iz Kočevja. Pogumno sta si šla nasproti, si segla v roke, zatem pa se vsedla na klop pred hišo ter pričela govoriti. Dva navidezna partizanska poročnika, navidezna prijatelja si nista marala odkriti sovražnosti.

Adolf Vodušek si je globoko oddahnil, kot da je iz njega zgrmela strašna utrujenost. Medtem je najmlajši kurir Pavle Debeljak brez kakršnegakoli hrupa prijel pod roko svojega tovariša, namestnika komandirja postaje TV 12 Rudija Nikoliča-Adama. »Črna roka! Brž zgrabi mitraljez, pa v vežo brez hrupa,« mu je šepnil in šel je v vežno засedo, z napeto strojnico, ki bo vsak trenutek začela kositi. Pavle pa je ostal pri bratu. Ravno tedaj pa je došel še kurir Notranjsko ribniškega okrožja in šel k Adamu.

»Lahko vam kurirjem, ko ste stalno na enem mestu, v tej umirjeni vasi,« je dejal belogardistični poveljnik poročniku Cirilu Debeljaku, misleč da ga še ni odkril in nadaljeval: »Mi pa smo nenehoma na poti. Boj tu, boj tam. In zdaj smo vsi izdelani dospeli iz Suhe krajine. Tam pa veš kako hudo je.«

Poročnik Ciril Debeljak-Slave ni vedel koliko sovražnikov je došlo z Voduškom. Mislil je, da jih je več, da je vas obkoljena, tile pa so prišli notri. Zato se je moral tudi temu ustrezno vesti, čeprav bi ga najraje pri priči zgrabil za vrat in ustrelil.

»Motiš se brat, če misliš, da tu lenarimo s skupinico tovarišev. Za menoj ni prav nič krajša pot. Z bataljonom sem došel iz Bele krajine in tu sem odredil

krajši oddih, potem pa proti, saj veš... Pa ta prekleta stiska. To ti je največji sovražnik, a najboljši učitelj obenem. Njeni kruti in nevarni nauki največ zaležejo, da v tem boju toliko vzdržimo. Neka neizmerna moč nas napaja v tej surovi, a hkrati grdi bratomorni vojni, brez primera. In od kod praviš, da ste dospeli, iz katere enote?»

»Prvi bataljon, Trinajste brigade smo. Vsak dan smo na bojnih položajih, dan in noč se bijemo v tej prekleti Suhi krajini,« a Debeljak je zanesljivo vedel, da se Trinajsta brigada nahaja čisto v drugem kraju, nekje pri Čadežu in zato ne bi ti njeni ljudje imeli tu kaj iskati.

Tedaj je plaho pristopil eden izmed Voduškovih fantov in se postavil predenj.

»Tovariš komandant! Želite kaj?» ga je vprašal.

»Ničesar! Zdaj še ničesar,« mu je odvrnil ter dodal, naj še malo počivajo.

Poročnika sta sedela na klopci, kakor prijatelja in tuhtala, čas pa je hitro tekkel, mnogo prehitro, da bi vse prav preudarila. Sedela sta skupaj, njune misli in tihi načrti pa so se tako sovražno razdvajali, da ob njih nič kaj prijetnega nista mogla slutiti. Debeljaka je najbrž mučilo, koliko teh navideznih partizanov, teh podležnikov je dospelo. Sam sebi ni mogel verjeti, da je to vse, kar ima pred očmi. Če bi vedel, da je to vse, bi z njimi pri priči začel obračunavati. Voduška pa je čisto iztirilo Debeljakovo pripovedovanje, da ima tu oddih z bataljonom. Gledal je partizanskega poročnika in zdelo se mu je, da je res došel z bataljonom. Bataljona pa se res ni mogel lotiti z osmimi ali desetimi ljudmi. Vedel je, da kurirski postaji ne poveljuje ta poročnik. Kurirjev bi se že nekako lotil, a še teh težko, zakaj ta dan jih je bilo precej več, kot je menil, če bi le bili pripravljeni.

Složno sta se menila, kakor da se bijeta za iste cilje, razdvojene misli pa so ju peklile, da sta samo čakala ugodnega trenutka, kdo bo zvitejši in hitrejši pri uboju. Potem se bodo začeli cufati in med seboj pobijati še ostali. A Vodušku je šlo, da bi pripeljal v Kočevje nekaj kurirjev živih. Zato se je tudi odpravil tako daleč nadnje. Vedel je, da ti fantje marsikaj vedo. In ko jih bo navijal, mu bodo morali povedati za skrite postojanke, za orožja in rajone, pa za partizanske bolnice in tiskarno, ki jo je treba zatreti. Upal je, da boljše prilike, odkriti vse to, ni imel še nikoli. To si bo dobil zaupanje svojih nemških gospodarjev, ki ga bodo pošteno nagradili za takšen podvig in odlikovali. Kaj ga ne bi. Mazgonkin pa se ni kazal, da ga ne bi njegovi Potočani, ki so šli k banditom prepoznali, a to, da ga je ostro oko najmlajšega kurirja že odkrilo, brž ko se je približal v vas, ni vedel.

Adolf Vodušek je bil prepričan, da ima prednost pred poročnikom Cirilom Debeljakom-Slavom, zakaj ta ne ve, kdo je in po kaj je prišel na to nesrečno Doljno Brigo. Njegovi fantje so pripravljeni. Vsak ima natanko odrejeno nalogo in čakajo samo njegovega znamenja ali, da s prstom migne in poboža po petelinu svoje brzo-strelke. Vsi bodo naskočili, saj so sami izbranci. Tile banditi pa ne slutijo, kakšno presenečenje jih čaka.

Že so imeli prideve o uspešni akciji in plenitvi, ko si bodo iz Dolnje Brige pripeljali v Kočevje nekaj zvrhano naloženih voz bale, in zajete kurirje, v kolikor ne bodo že vseh tu pobili.

Adolf Vodušek je naposled le moral spoznati, da čas deluje v njegovo škodo, zakaj videl je, da je moralo celo civilno prebivalstvo zaduhati smodnik, saj so se ljudje povlekli v hiše, da je bila vas videti kakor mrtva. Moral je pohiteti, da ne izgubi prednosti. V obraz je postal voščeno bled, roke so mu začele drhteti. Z dvignjeno roko je segel partizanskemu poročniku za vrat, kot bi mu s tem izkazoval prijateljstvo, pa je videl, da ga s tem vznemirja. Hipoma se je znašel in umaknil roko z ra-

men v svoje naročje ter si začel popravljati brzostrelko, ki jo je imel čez kolena. Voduškova desnica se je premaknila in začela polzeti po lesenem kopitu brzostrelke, proti petelinu, a še predno je na red za rafal je poročnik Debeljak hušknil s klopce za hišni vogal, ki je bil poleg in na vso moč kriknil:

»Bataljon, k orožju! Na položaj! Črna roka!«

Kakor, da bi bilo zmenjeno, je prav med tem krikom, z napeto pištolo v roki hušknil iz hiše sekretarke partijske celice Minke Ožbolt partizanski kurir Gorjan in skočil čez gank. Ko je tresknil na tla, se mu je pištola sprožila. Malo prej so tod videli nekega v partizana preoblečenega belogardista, ki se je vznemirjeno pognal čez pot na vrt in to je zadostovalo. Grozljivo nasršenega in do kraja zmedenega belogardističnega poveljnika Adolfa Voduška je privzdignilo s klopce in vrglo kvišku. Po njegovem bi se morale stvari začeti in razvijati čisto drugače, pa je zamudil, ko ni sekundo prej zadavil ali ustrelil poročnika Debeljaka. Z bliskovito naglico se je zagnal stran in v divjih skokih odkuril, še predno je uspel partizan Adam skočiti ven in naperiti strojnično cev za njim. In mahom so za Voduškom pobegnili iz vasi vsi belogardisti ter se začeli umikati proti jugu, nekam proti Ajblju. Tudi Adam in Pavle sta zdirjala v to smer, proti gozdu in vpila: »Ujeti žive!« da bi bolje podkurila belogardistom in se laže rešila. Streljal pa ni nihče. A obenem so v nasprotno stran, nekam proti severu, pobegnili tudi partizanski kurirji, vsi do zadnjega in se srečno rešili. Vrnili so se nazaj v svoje taborišče TV 12, v gozd nad Ravne. To je ena od najstarejših kurirskih postaj, ki je vso vojno prebila brez žrtev.

Poročnik Ciril Debeljak-Slave je tako rešil vse svoje fante do zadnjega in zajetne količine partizanske pošte ter z zvijačo dosegel tisto, kar je hotel. Njegov nasprotnik, belogardistični poročnik Adolf Vodušek je bil preveč osredotočil svojo pozornost nanj, na Debeljaka in njegov izmišljeni bataljon. To ga je zavedlo, da je odlašal z napadom, da je naposled le še komaj odnesel kožo, a ves ta krvoželjni načrt se mu je razblinil v prazen nič. Naši Doljni Brigi je bilo vsaj eno veliko gorje, z mlako krvi, prizanešeno.

Kmalu za tem pa so si kurirji priskrbeli tudi okrepitev. Komandant partizanskih bolnic Rudolf Cvar jim je poslal šest tovarišev, z dvema mitraljezoma, da so šli vsi skupaj v hajko za črnorokci, a o njih ni bilo nikjer več ne duha ne sluha.

Ko je Vodušek zvedel, da ga je Ciril Debeljak krepko potegnil za nos, je besnel. Čez mesec dni je šel z nekaterimi od teh belogardistov v Loški potok z namenom, da ubijejo aktivistko Osvobodilne fronte, Cirilovo sestro Marjetko Debeljak. Res so jo uspeli najti. Prijeli so jo in hoteli ubiti. Tedaj pa se je eden od njih zamislil in začel govoriti, kar pred njo: »Fantje prizanesimo ji. Že štirje bratje so ji padli pri banditih, trije pa so še živi. Ti bi se utegnili za njeno smrt maščevati nad našimi družinami, ki so jim tu prepuščene na milost in nemilost.« In res! Niso je ubili.

Ta moj zapis je nastal po spominih, zlasti Antona Krkoviča, Minke Ožbolt in Fanike Glad, kurirjev Staneta Mikliča, Pavla in Cirila Debeljaka. Vsi zatrjujejo, da so črnorokci imeli nemško, le en pravi, da so bili oboroženi z ruskim orožjem. Najsi bo kakorkoli že, se je stvar končala srečno.

Črtomir Šinkovec

Obisk Na griču

*To, otroci, domačija je Na griču,
kamor partizani smo hodili radi.
Ja, presneto, trideset je vmes pomladi,
koliko je časa šlo k hudiču.*

*Ane se spominjam, nam bilà je kakor mati,
darežljivo stregla je z domačim kruhom,
hleb ko sonce rezala je s svetim duhom,
zraven primaknila tokovca in gnjati.*

*Ej, hčérà se treh spominjam, pravih zlomkov treh:
Vera, vitka je bilà kot mlada smreka,
Ljuba, svetla, kakor breza svetlolasa,
Nada, kaj bi pravil — sama pesem, smeh.*

*Vsak večer v bolnišnico na gôro
v jerbasih so nesle fantom ranjenim dobrote,
ko so vračale se s prvo zoro
ptice so zasipale jih z žvrgolenjem...*

*Topli so spomini na to domačijo!
Ali kje zdaj oča je in hčere, dobra mati?
— Hčere so po svetu, v grobu oča, mati,
vrbje je preraslo črno podrtijo...*

Gema Hafner

Smrt na pragu svobode

Jernej je napol sede, podprt z blazinami v postelji strmel v košato krošnjo kostanja: njegovi cvetovi so ga spominjali na majcene, piramidaste svečnike. Sončna svetloba je kakor zlati slap lila na vrtove, na mlado travo, čudovito zeleno kot je le trava v maju. Nato mu je pogled obstal na stenski uri in brž je odprl tranzistor: borbene pesmi in strumne koračnice so se prelivale v zanosno himno življenjske radosti, v zmagoslavno pesem svobodi in mladosti. Ob pogledu na bližajoče se, kopaste oblake, si je zaželel, da ne bi popoldne deževalo. S tranzistorjem bi sedel na klopi pod cvetočo glicinijo, in skrit kot v listnati hišici, poslušal zanosne pesmi mladine: takole — s stopali v mehki travi, bi se mu zdelo, da se sokovi prebujene zemlje stekajo v njegovo srce in mu dajejo novih moči... Toda brez žene ne more iz hiše, noge so mu odpovedale... po tistih usodnih dogodkih! In vendar je še vzdržal... še trideset let! Tudi njegova žena dobro skriva leta: vedra je in čila in Jernej ji v šali pravi — moja stara mladenka ali pa — žive bergle, ko oprt nanjo oddrsa na vrt, do klopice ob ograji; najraje poseda tam, da se lahko pogovarja s sosedovimi: obuja spomine, zlasti ob praznikih, ki so pomembne obletnice; spet in spet o letih izgnanstva v Bosni, o trpljenju in nasilju. Vse to znajo sosedovi že na pamet... toda ko mu srce prekipeva, se pač mora pogovoriti... Njegovi vrstniki in sotrpini iz tistih let so že vsi pod rušo, Jernej Dolinar pa je kljub hudim preizkušnjam — žilava korenina, prisodili bi mu kvečjem sedemdeset — pa jih ima še deset več! Njegov sin bi že bil možak v zrelih letih, vnuk Milček bi nemara tudi že bil očka — dveh, treh otročičkov: to bi bilo veselje, polna hiša direndaja, tako pa z Jero životarita v tihotni osamljenosti. Njegova žena je na skrivaj v kuhinji dolgo jokala, zakaj Jernej je te praznične dni kar naprej obujal spomine nanju. Na postelji po odeji so kar nastlani izrezki iz časnikov, na nočni omarici, prislone k vazi z rožami, se vrste že orumenele slike: njun pokojni sin Borut — kot otrok, kot dijak, kot študent... In Jera je morala kupiti nekaj razglednic... K sreči je našla takšne, ki so prikazovale srčkanega, navihanega malčka, međenorjavih, skodranih las: malo je vendarle spominjal na njunega edinega vnuka Milčka... Jernej jo je pogosto, zateglo in nestrpnostno klical iz kuhinje: morala je posedeti ob postelji, da ji je mož prebral, kaj vse piše v časnikih o teh obletnicah. S starinskimi naočniki na konici nosu je skrbno, po večkrat prebiral

glavne misli, jih rdeče podčrtaval ter razpredal vedno isto: med temi borci bi bil tudi naš Borut, na tem in tem slavlju tudi Milček, seveda — oba v vrtincu dogajanj...! Toda na pragu novega življenja... Večkrat ga je imelo, da bi Jeri zaupal dogodek, ki ga ji je dolga leta prikrival... Besede so privrele iz srca kakor priplezajo zračni mehurčki iz temnih globin tolmana, toda v ustih so onemele. Tudi Jeri bi ne mogel povedati, kako ga pekli, da je v kočljivem položaju, v trenutku zanosa že ob zori svobode — izzival usodo... Glava mu je omahnila na vzglavje in z obrazom v blazini je presunljivo stokal ob spominu na strašno doživetje...

Jernej se je bil napotil na obrežje Save, kjer je na vzpetini ob pontonskem mostu stala pritlična krčma — Ahmetova prostorna mehana. Pročelje je zaradi odpadajočega ometa spominjalo na kozav obraz. Vozila so mrzlično drvela preko Save, vsa v smeri Okučanov in dalje proti Zagrebu, čimprej ob Dravi navzgor in preko avstrijske meje...! Jerneju so se orosile oči, veselje mu je razganjalo prsi in ko bi bil kje na samem, bi na ves glas zavriskal... Bliža se razsulo! Konec...! Nič več životarjenja v tem bosanskem mestecu, kjer so se izgnani Slovenci v taborišču spočetka tolažili, da se bodo kmalu vrnili. Po dolgem letu so se s slame v taborišču, v zanemarjenem nekdanjem dijaškem domu, preselili v borna stanovanja opuščenih hišic, od koder so bile pobegnile revne pravoslavne družine ali pa so jih pobili v taboriščih onkraj Save — v Stari Gradiški ali v Jasenovcu. Nasilje, strašna roka smrti, je seglo tudi po slovenskih izgnancih: v eni sami noči je nagrabila štiri mlade žrtve iz dveh družin... Še pred zoro naslednjega dne so bili ustreljeni in obešeni na kandelabrih. Nato so spehali ljudi na trg, da bi prisostvovali vojaški paradi, strašnemu mimohodu v senci vislic, v tišini pretečega molka... žalosti in obupa.

Jernej, ki je žulil že tretji kvartin črnine, je besno siknil kletev in se pri točilni mizi prestopil tako, da ni videl trga, temveč je gledal na Savo, na mline; podobni črnim, pohlevnim živalim, ki so se mokro lesketali pod pahljačastimi curki vode z majavih lopatic. Toda tudi ob pogledu na reko so Jerneja begali strašni prividi: vsa leta so se ob stebrih pontonskega mostu ustavljala trupla žrtev iz Stare Gradiške in iz Jasenovca: modrikasto zelena, neznansko napihnjena trupla s tablicami, privezanimi na hrbtu. Kot zapisani grozljivi krohot krvnikov se je — kljub nekaterim zabrisanim črkam — dalo razbrati: SRETAN PUT ZA BEOGRAD.

Jernej, ki je že nekoliko okajen obujal spomine, ni mogel več dušiti jeze, že tako jo je v letih pregnanstva slabo krotil... Mrmraje so mu uhajale nevarne misli in kletvice so mu vse glasneje sikale izpod brkov. Hudiči, zdaj beže v upanju, da odnesejo celo kožo...! Toda še je pravica pod soncem... Takšne — krvavih rok, naj pogoltnejo globine Drave...! Da, presekali jim bodo pot, bodo...! S stisnjeno pestjo je udaril ob rob točilne mize in zatopljen v svojevrstni samogovor, ni opazil gruče častnikov, ki so vstopili pri stranskem vhodu. Eden izmed njih je pohitel k Jerneju, ki je veselo vzkliknil: Saj si vendar ti, LEENAARTT! Toda že hip nato mu je nasmeh ugasnil, čelo se mu je nabralo v mrke gube, ko se je z očitajočim pogledom zastrmel vanj. Na njegovem mestu bi bil raje služil kot dninar na oddaljenih kmetijah! Toda Lenart je bil uradnik, nepopisno se je naveličal poležavanja po slamnjačah v taborišču Slovencev. Kakor rešilne bilke se je oklenil obljube znancev iz Banja Luke. Toda tam ni dolgo užival lagodnosti uradniškega življenja, kaj kmalu je sledil vpoklic! Še nekajkrat se je oglasil v mestecu, lepo rejen, v brezhibno krojeni uniformi domobranskega poročnika: blagostanje in še dokaj mirno življenje v zaledju kot — intendant... Toda kako dolgo!? Veseljak se je šalil, da kar mirno spi, četudi na sodu smodnika... Zdaj je bil precej shuššan, kotički usten so mu nervozno trzali, hlastno je govoril o tem, da se odpravlja v negotovost.

Lenart je spet nalil Jerneju vina, ki ga je bil naročil v slovo in očitno razmetaval denar. Tudi nekdanjemu sotrpinu je hotel stlačiti v žep šop pomečkanih kun, toda Dolinar mu je z zamahom roke to preprečil, kakor da mu vsiljuje nekaj umazanega... Lenart je posmehljivo skremžil obraz in priprl oči v ozki reži, v pritišanem glasu je drhtela zavist. Seveda, v *novem* življenju ne potrebuješ tega *papirja*... Zdaj kar cveteš, saj si dočakal svojo pravico, stari socialist... predčasno upokojeni... Kako sem ti že pravil... da, šalil sem se, da si upokojeni hlapec Jernej... Z obrazom rimskega senatorja...! V turobnih popoldnevih sva ure in ure moževala, pa sem te brž spregledal in se bal zate... Zanos te zanaša, si pač tak: z eno roko gradiš, z drugo podiraš. Imel si vražjo srečo, sicer bi čemel za zapahi! Najbrž nisem edino jaz slutil... Kar tako nisi kolovratil po odročnih vaseh, zahajal na samotne kmetije... k pravoslavnim... Tam so bile javke! O, vemo mi to, da so tam zbirali vse — od soli do zdravil... Tudi ti si nosil tja... Še bi se ti utegnilo otepati... Toda ne boj se, mene že ne, privoščim ti. Zdaj si na konju! Pa tvoj sin? — Bo že doštudiral v Ljubljani, kar je študiral v hosti! Sami aduti... Kaj pa jaz? Od pijače zardeli obraz se mu je skremžil in glas se mu je skrhal od zatajevale žalosti.

Jerneju se je skoraj zasmilil. Že precej okajen ga je pograbil za prsi in mu hlastno očital. Mar nisi mogel pravočasno... Še zdaj nosiš te *cunje*! Sam ni vedel kdaj, toda ob pogledu na grb na njegovi kapi, je zaničljivo pljunil predenj. Hip nato mu je zastal dih, ko je uzrl pred seboj postavnega, svetlolasega ustaša in hkrati mu je malce odleglo, ko je prepoznal Reilovega Oskarja, ki je pogrkovaje, razjarjeno revsknil: Stari, zdaj smo še mi gospodarji! Zlati podočnjaki so se bleščali kot ostra rezilca. Mladi silak ju je spehal v posebno sobo, čeprav ga je Lenart skušal pomiriti. Oskar je komaj odrastel kratkim hlačam, ko so slovenski izgnanci prišli v mestece. Pred dobrim letom pa je ta nemčurski fante, ki je stanoval blizu Dolinarjevih, oblekel ustaško uniformo. Oskar je za hrbtom zaklenil vrata in divje vzkliknil. Brž opravim s teboj, stari, da boš pomnil tisto o »cunjah« in grbu... Lenart mu je hotel izviti samokres, ki ga je Oskar vihtel nad glavo in se poganjal k njegovi roki — kakor k visoki veji. Še nekaj trenutkov sta se Lenart in Oskar ruvala, nato je svetlolasec nekaj zašepetal poročniku na uho in ga odrinil. Jernej je otrpnil, strelji so odjeknili desno, levo, nad njegovo glavo. Omet se je krušil in mu padal za vrat, v usta, v oči... Nato so se vrata hrupno, na široko odprla, se s treskom zaprla in sobo je zalila gluha tišina. Jernej sam ni prav vedel, kdaj je zdrsnil ob steni na tla; grabil se je za prsi, obtipaval stegna, ogledoval roke. Nič krvi, nič bolečine, čeprav se mu je zdelo, da se je vanj zavrtalo več krogel. Kakor omotičen je odtaval skozi stranska vrata in klecaje zavil v tihotno uličico. Zavaljeni krčmar Ahmet z zamaščenim fesom na plešasti glavi pa se je na pragu krohotal: Eto, stari Slovenac, ode on živ sa mejdana... Jernej je po ovinkih odšel proti domu, zrl v tla in tiho preklinjal: pobalin krvoločni se ga vendarle ni lotil zares... le poigračkal se je z njim, mu »dal lekcijo«...! Ker sta pač stanovala v sosesčini ali zaradi Lenarta... Toda če se še enkrat srečata, na samem... Nemara Oskar ne ve, da so se njegovi zadnje dni umaknili na varneje, v Slavonijo, na dom njihove matere, v odročno vas! Jernej je pospešil korake — čimprej k Jeri in Milčku, ubral jo je kar po bližnjici. Povsod hiše z zaprtimi oknicami, zakaj ljudje so se bali umikajočih se ustašev, saj bi obrazi na oknu utegnili postati žive tarče. Da bi dajali duška svojemu besu, ker so premagani, iz strahu pred strašno negotovostjo ali v slutnji smrti, so podivjani krvoloki streljali na mačke in pse — kar so pač našli živega ob poti. Celó živalim so zavidali...

Jernej je že bil lučaj od domačega praga, ko je zagledal Oskarja, ki je pravkar vžgal motor. Dolinarja je imelo, da bi se zapodil vanj — vsaj obraz bi mu razpraskal, toda potem bi bilo po njem, zdaj, že na pragu svobode. Preden je ustaš zajahal motor, se je k njemu pognal sosedov kužek in lajajoč popadel konico njegovega škornja. Hip nato je odjeknil strel, psiček je zateglo zatulil in se šepajoč odvrlel na prag Dolinarjevega stanovanja, prav tja, kjer se je Milček tako rad igral z njim. Tedaj je na prag planil Dolinarjev vnuček, da bi se sklonil nad ranjenim psom, hkrati pa je odjeknil drugi strel. Otrok in psiček sta se zgrudila, Oskar pa je v oglušujočem trušču zdrvel proti mestu.

Jernej je presunljivo kriknil, se pognal k otroku, zakrilil z rokama in kakor podsekano drevo — obležal na obrazu.

Z Jero se je vrnil v novo življenje, toda sledil je drugi — še strašnejši udarec, sporočilo, da je Borut obležal v kočevskih gozdovih... Jerneja je znova zadela kap — noge so mu odpovedale. Le v duhu spremlja Jero v tihotni gaj smrti, kjer počiva njun Milček, ob svoji materi, ki je bila umrla pri porodu. Prepeljali so ga iz bosanskega mesteca, da bi bil vsaj mrtev z njima. Jernej pa kot skalo na srcu prenaša breme molka — ženi prikriva svoj usodni spopad z Oskarjem... Toda kaj bi še njo begal z usodnim vprašanjem, ki mu že toliko let kot črv v lesu vrta v mislih: je otroka ubila maščevalna roka krvoloka ali le strašno naključje...

Franci Lakovič

Oče sinu — domobrancu

*Med štiri stene hladne jame
pogosto vrača se spomin
preveč boleč pogosto zame,
ker sam noči sem dolge z njim.*

*Življenje svoje že končujem
upognjen, star in čisto siv,
a se še vedno izprašujem:
»Za koga, sin, si kri prelil?«*

Florjan Laimiš

Zair: drugo afriško prebujenje

Ob letošnjih dogodkih v Zairu, nekdanjemu Belgijskemu Kongu, so nekateri napovedali resnično drugo afriško prebujenje, v nasprotju s prvim, ko se je začejala afrikanizacija celine, nekakšen bolj ali manj uspel obračun s kolonializmom in njegovimi nosilci. Drugi opazovalci so bili mnenja, naj zairski predsednik Mobutu Sese Seko zaviha rokave, kajti države ne bo mogel več voditi tako, kot svoj zasebni fevd, spet tretji pa so svetovali: »Vzemi puško, Mobutu.«

Kaže, da je bilo to najlažje storiti, še posebno, če je vedno dovolj somišljenikov, v tem primeru Maročanov in Egipčanov, ki so pripravljeni sodelovati in si nabirati pekočo slavo borca za demokracijo zahodnega tipa in življenje po vzorcih »svobodnega sveta«.

V zairskem primeru mora predvsem Evropa plačati še neki neporavnani račun iz kolonialnih časov, svojevoljno in nenaravno razmejitev Afrike, pač v interesu kolonialnih sil, ne pa v skladu z naseljenostjo afriških narodov oziroma plemen. Dežela je najmogočnejši in obenem najrevnejši gigant v srcu Afrike. Že ime dežele Zair, ki ga je v obdobju afrikanizacije pred nekako tremi leti uvedel predsednik Mobutu, je zgodovinska pomota. Ko so namreč Portugalci ob koncu 15. stoletja dosegli kraljevino Bakongo, ki je po nekaterih hipotezah živela že od poznega 10. stoletja dalje, je dežela obsegala južni del Brazavillskega Konga, to je sedanje republike Kongo, jugozahodni del Zaira in Severno Angolo. Dežela se je imenovala po reki, ki ji v kikongo jeziku, tega so tedaj tam govorili, pravijo Nzadi. Po tem, kako so Portugalci po svoje izgovarjali to besedo, je iz Nzadi nastala beseda Zair.

Sodeč po izročilu — ravno Afrika južno od Sahare ni zapustila o svoji zgodovini nobenih pisanih dokumentov, ker se ni razvila nobena ustrezna civilizacija — je v centralnem Zairu ležalo kraljestvo Bakuba, v južnem delu je bila kraljevina Lunda in domovina plemena Luba, ki se je kasneje preimenovalo v Katango in v najnovejšem času v Šabo. Ta afriška kraljestva so potonila v temo zgodovine, ob koncu 19. stoletja pa so po zaslugi Livingstonea in Stanleya znova zaživela, nakar so si jih razdelile tri kolonialne sile: Portugalska, Francija in Belgija.

Ker domačini v tem delu sveta ne poznajo meja med svojimi lovišči in ker za potovanje iz kraja v kraj ne rabijo potnih listov, so kraljevine v nekem pomenu besede živele še naprej, še posebno pa Lunda plemena. Tu pa je treba tudi iskati

ključ za najnovejša dogajanja v Zairu — invazijo nekdanjih »katanških žandarjev« v provinci Sabo.

Večji del teh očitno preveč poudarjenih »žandarjev« so pripadniki plemena Lunda, njihov nekdanji šef, varovanec francoskega predsednika Charlesa De Gaulla (odtod izhaja tudi sedanje francosko zanimanje za dogajanja v Zairu in francosko sodelovanje z marošskimi četami) Moïse Combe, ki se je potegoval za neodvisno Katango, je bil zet lundskega plemenskega poglavarja. Combejeva sinova David in Jean vodita zdaj politični del »Narodne fronte za osvoboditev Konga«.

V Zairu živi skupno okoli 200 plemen Afričanov, ki vključno s francoščino govorijo pet glavnih jezikov, le ti pa se nadalje cepijo na najmanj 70 narečij.

Odkar je predsednik Mobutu Sese Seko prevzel oblast, je zairsko gospodarstvo doseglo svojo najnižjo stopnjo. Bežen pogled na ekonomski zemljevid Zaira nam pove, da ima ta dežela bogata ležišča diamantov, bakra, kobalta, zlata, mangana, kositra in urana, ter da v državi uspevajo kava, riž in palme, ki dajejo olje in gumo, veliko bogastvo Zaira pa so tudi gozdovi, polni znamenitega in znanega lesa.

Pred šestimi leti je Mobutu izdelal ambiciozni program za industrializacijo dežele, pri čemer je skoraj milijardo dolarjev inozemskih kreditov vložil v razširitev proizvodnje bakra. Zaradi nestabilnega tržišča surovin so v Zairu nastale gore izkopane in nepredelane rude, vzporedno z njimi pa so nastajale tudi gore dolgov. Baker je še vedno najpomembnejši izvozni proizvod dežele.

Kakor je zapisal francoski časopis *Matin de Paris*, je za Washington, Pariz in Bruselj sedanji razvoj dogodkov v Šabi in v zvezi z njenim rudnim bogastvom izrednega pomena. Vsekakor je treba po njihovem mnenju rešiti Mobutujev režim, glavno zahodno oporišče v tem delu Afrike. Ni nobenega dvoma več, da je v Afriki vedno manj ameriških zaveznikov, pa čeprav skušajo ZDA popraviti svoj položaj z gospodarsko in vojaško pomočjo posameznim režimom. Sedanja ameriška pomoč, kakršna koli že je, pomeni polovico vse ameriške pomoči vsem afriškim državam. Washington si ne more dovoliti, da bi prepustil usodi na milost in nemilost tiste svoje zaveznike, ki jih še ima na tej celini.

Toda, to spoznanje pojasnjuje samo del problema. Ameriški zunanji minister Cyrus Vance je pojasnil drugi del problema: baker je dejansko vzrok vsemu, kar se dogaja v Zairu. Država je na svetovni lestvici proizvajalcev bakra na šestem mestu, zato je izjemnega pomena, če pomislimo na mesto bakra kot surovine za vojno industrijo. Podoba postane še jasnejša, če upoštevamo podatek *New York Timesa*, da ameriške investicije v zairsko izkoriščanje ležišč bakrove rude dosegajo skoraj milijardo dolarjev. ZDA imajo zelo velike gospodarske interese v tej državi, ki daje 7 % svetovne proizvodnje bakra, 67 % kobalta in eno tretjino industrijskih diamantov.

Poleg Washingtona sta tudi Pariz in Bruselj pohitela z vojaško pomočjo, vsekakor v soglasju z Američani. Kongoška fronta za nagradno osvoboditev, to je zairsko opozicijsko gibanje, je sporočila, da pripravljajo imperialistični krogi velike vojaške operacije v provinci Šaba. Po istih podatkih je belgijska vlada že pred časom začela v ta namen oboroževati svoje državljane, ki živijo v Zairu in iz njih sestavljati odrede, pripravljene za boj. V enega glavnih mest province Šaba Kolwezi so poslali 200 zahodnih plačancev pod vodstvom znanega krvnika Boba Danara. Kongoška fronta še pravi, da so poslali v Zair več kot 450 plačancev iz Velike Britanije in ZDA, medtem ko je Izrael dobil nalogo, naj reorganizira zairsko obveščevalno službo.

O pošiljanju pomoči Mobutujevemu režimu, da bi zadušil upor, so razpravljali v Kinšasi tudi predstavniki južnoafriškega urada za državno varnost in zairski

To so bili še časi (leto 1975), ko je zairski predsednik Mobutu Seso Seko še sprejemal francoskega predsednika Giscarda d'Estainga kot neomejen gospodar v Zairu, državi, katere valuta je dražja kot ameriški dolar, kjer so policisti opremljeni kot ameriški »super-meni« in kjer je okoli 200 domačih aristokratskih družin zamenjalo prejšnjo, belopolto buržoazijo, ki je neusmiljeno izžemala Afričane. Zdaj pa Afričani ne vidijo več razloga, zakaj bi branili Mobutuja. To naj store — takšno je mnenje ljudstva — Maročani, ali kdo drug.

ministri. Washington Post je v tej zvezi zapisal, da izhaja sodelovanje med oblastmi dveh držav iz časov njihovih skupnih, koordiniranih akcij proti Angoli leta 1976. Če bo tokratno sodelovanje takšno, kot je bilo pred dobrim letom, potem se bodo Mobutujevi vojaki vse kaj drugega, kot proslavili.

Tudi sicer predsednik Mobutu ni bil preveč zadovoljen s pomočjo, ki so mu jo izkazovali, kajti vse ni šlo tako, kakor si je zamišljal. Predvsem je skoraj podivjal od jeze, ker so v Parizu zapisali, da napadalci niso »niti žandarji, ostareli bojavniki zdaj že pokojnega Moisa Čombeja, niti Katanžani ali secesionisti, temveč borci za svobodo, pripadniki Kongoškega narodnoosvobodilnega gibanja«. Mobutu trdi, da so sovjetsko-kubanski krogi v sosednji Angoli začeli že v začetku leta 1975 tajno

rekrutirati svoje zaveznike v zairski provinci Šabi, jih zvabili v Angolo, kjer so jih izurili kubanski vojaški instruktorji.

To opravičevanje naglega vdora in začetnih uspehov upornikov je zavrnila celo ameriška stran s poudarkom, da ni dokazov o vmešavanju Angole, kaj šele Kube v dogajanja na zairskem ozemlju. Predsednik Mobutu je k temu dodal svojo žalostinko in se pritožil, da prejema od ameriške vlade v bistvu samo obljube, da pomoč ni konkretizirana. Menda ni prejel drugega, kakor dve transportni letali s hrano, zdravili, nogavicami in drugim materialom, s katerim sploh ni mogoče poseči v boj. Pa tudi sicer, Mobutu ni mogel vključiti v boj proti upornikom niti lovskih letal tipa »mirages«. Francozi so mu jih že pred marcem dobavili šest, vendar sta lahko leteli le dve, za druge pa ni imel izšolanih pilotov. Ko so se ob Maročanih vmešali v zadevo še Francozi, so bili piloti na voljo, vendar je bilo tedaj svetovno javno mnenje že preglasno, da bi tujci usmerjali napalm iz zairskih letal na upornike iz Šabe. »Moram priznati, da smo grenko razočarani nad ameriškim stališčem,« je tarnal Mobutu.

»Če ste se odločili za umik pred velikim sovjetsko-kubanskim načrtom za prodor v Afriki, je še dejal Mobutu v intervjuju za Newsweek, potem sem mnenja, da ste dolžni to odkrito priznati nam in vašim drugim prijateljem. Andrew Yong, ameriški veleposlanik na sedežu Združenih narodov je izjavil, da ni bistveno, če bodo afriške države postale marksistične, kajti še nadalje želijo trgovati z Ameriko, se je pritožil zairski predsednik, očitno zaskrbljen zaradi dejstva, da 3000 maroških vojakov v bistvu ni doseglo nobenega vidnega uspeha v Šabi. Dežela je preredko naseljena, ni ljudi, nad katerimi bi se Maročani lahko znašali. Še vedno se jih drži umazana slava iz II. svetovne vojne, ko so se na francoski strani bojevali pod Monte Casinom v Italiji. Namesto, da bi tolkli Nemce, so se raje znašali nad italijanskim civilnim prebivalstvom. Niti general Juin jih ni mogel rešiti, Maročanov namreč, pred besom drugih zavezniških poveljnikov. Ko je bila nemška fronta prebita, maroški jurišni oddelki niso smeli sodelovati v paradi. Še več, nagnali so jih z bojišča nazaj v Maroko.

Vsak bi rad nekaj zaslužil s sedanjo afriško pustolovščino, ki že zdavnaj, skoraj od vsega začetka dalje, ni več stvar prebivalcev Šabe. Egipt, Nigerija, Kitajska in celo Sudan so se poleg Centralnoafriškega cesarstva pripravljali postaviti Mobutuju ob bok. Vendar ne zato, da bi rešil zairsko gospodarstvo, zboljšal življenje 15-milijonskega ljudstva in postavil Zair na njegovo resnično mesto v Afriki, temveč zato, da bi se izkazali kot bojevniki za očitno izgubljeno stvar. Čas neokolonializma in v teh okvirih izkoriščanja nekdanjih surovinskih virov je že odšel na smetišča zgodovine. Občasno kljubovanje neizogibnemu napredku ne bo moglo zavreti njegove zmogovite poti. Katanški žandarji so ostareli morda, so pa morda samo zgled mlajšim, od teh pa je odvisno, ali bodo revolucijo izpeljali, jo povezali z množicami in jim predstavili Zair takšen, kot bi lahko bil in za kakršnega so pred 12 leti padla prenekatera življenja.

Zaman so bila prizadevanja, da bi spopad v Šabi prikazali kot konfrontacijo med vzhodom in zahodom, prevladovalo je prepričanje, da bo tuja pomoč dovolj za obračun z uporniki, toda kaj, ko tuji dopisniki ne morejo niti na specialkah najti krajev, v katerih se maroške čete menda tako zmagoslavno rujejo z bivšimi žandarji in Čombejevimi sinovi.

Iztok Durjava

Bosensko-hercegovski slikarji-partizani v Muzeju ljudske revolucije Slovenije

Ta zapis je nastal ob gostovanju razstave Bosensko-hercegovski slikarji-partizani, ki jo je Muzeju ljudske revolucije Slovenije iz Ljubljane posredoval sarajevski Muzej revolucije BiH.

Razstava, ki je izmenjalnega značaja, nam je omogočila, da bolje spoznamo medvojno aktivnost likovnih umetnikov iz Bosne in Hercegovine ter jo soočimo z umetniškimi rezultati slovenskih umetnikov-partizanov. Natančnejše soočenje bi

Vojo Dimitrijević: Banijski umik, na Petrovački cesti, januar 1943

Zgoraj levo: Ismet Mujezinović: Prva skica tifusarjev — po četrti ofenzivi. Desno: Mario Mikulić: Politični komisar, 1944, perorisba s tušem

pokazalo precejšnje razlike, ki so v zvezi z različnimi pogoji narodnoosvobodilnega boja v obeh pokrajinah, pa odkrilo tudi sorodnosti, saj je obema skupen vsedoločujoči okvir NOB in revolucije, ki združuje umetniška prizadevanja med NOB na različnih koncih Jugoslavije v skupno revolucionarno dediščino vseh jugoslovan-skih narodov.

Umetniki in umetnice, ki so zastopani na naši razstavi: Vojo Dimitrijević, Muhamed Kulenović, Mario Mikulić, Radenko Mišević, Mileva Mitrović, Ismet Mujezinović, Nada Novaković, Daniel Ozmo, Branko Šotra, Mica Todorović in Vladimir Vojnović so bili pravi umetniki-revolucionarji, saj so dokazali svojo pripadnost boju in revoluciji ne le kot aktivni udeleženci NOB ali s trpljenjem v zloglasnih taboriščih, ampak tudi s svojim predvojnim revolucionarnim delom.

Ko govorimo o njihovi umetnosti pa ne smemo pozabiti, da njihova medvojna dela izhajajo iz predvojne socialnokritične tvornosti, katere glavni predstavniki so bili Mujezinović, Dimitrijević in Ozmo, ki je leta 1939 izdal mapo 20 linorezov z naslovom *Iz bosenskih gozdov*. Vojo Dimitrijević je slikal teme iz španske državljanske vojne, angažirani status pa odkrivajo tudi risbe Ismeta Mujezinovića iz tistega časa. Revolucionarna umetniška aktivnost se je osredotočila v bosensko-hercegovskem predvojnem prostoru v leta 1939 ustanovljenem združenju »Collegium Artisticum«, čigar dejavnost je obsegala različna umetnostna področja in sledila enemu cilju: socialnemu angažiranju in sodobnemu umetniškemu izrazu. Med prireditvami združenja so bile tudi razstave del angažiranih likovnih umetnikov.

Zasedba in okupacija nista presenetili omenjenih umetnikov, saj so se spontano pridružili odporu proti okupatorju in domačim izdajalcem. Med prvimi so odšli

Branko Šotra: Četniki 1941—1945

v partizane Ismet Mujezinović, Vojo Dimitrijević in Branko Šotra, kmalu za njimi še Nada Novaković, kasneje pa Vlado Vojnović, Mario Mikulić in Radenko Mišević. To namero so okupatorji preprečili Danielu Ozmi, Muhamedu Kulenoviću, Mici Todorović in Milevi Mitrović. Ozmo, Kulenović in Mitrovičeva so v taborišču tudi padli pod streli domačih izdajalcev.

Največ del so nam zapustili umetniki — udeleženci NOB. Njihova temeljna dejavnost je bila v tistem času namenjena potrebam boja, predvsem pa propagandnim nalogam, zato jih srečujemo kot sodelavce pri partizanskih glasilih ter v propagandnih komisijah in odsekih. Ob tem delu pa so jim nastajala tudi takšna dela, ki kažejo kako globoko jih je prizadela surova resničnost boja za obstanek, odkrivajo pa nam tudi njihovo željo, da bi iztrgali pozabi čim več podob tega boja.

Najobsežnejši medvojni opus je zapustil Ismet Mujezinović. Njegova dela, ki pričajo o izjemnem risarskem znanju, so kronika vojnih dogodkov, hitro zapisi podob žena, starcev in otrok v t. i. zbegih, pa podob borcev za svobodo in pričevalci okupatorjevih in zločinov domačih izdajalcev.

Vojo Dimitrijević in Branko Šotra sta izpričala svoj odnos do boja in revolucije v številnih grafikah. Njuno delo je za nas zanimivo še posebej, saj se ob tem spominjamo izjemnih dosežkov slovenske partizanske grafike.

Dimitrijeviću je nastala leta 1944 v Tuzli grafična mapa z naslovom Grafika. Umetnik v teh listih ne opisuje bojev in partizanskih akcij, saj ga je zanimalo predvsem trpljenje v vojni požar pahnjenega človeka. Te prizore trpljenja in nadčloveških naporov je grafik strnil v sežete podobe, kjer je opustil vse dodatne elemente. Takšne so grafike Banijski umik, Bolnica na premiku, Nepremagani ali Požgana vas Birać. V mapi Grafika sta le Prisega Majeviške brigade in Neretva — IV. ofenziva pričevalca vojnih dogodkov.

Šotrina grafika je skocentrirana, v nasprotju z Dimitrijevičevo, na prizore boja in partizanskega življenja (Vlačenje topov, Motiv iz IV. ofenzive, Miniranje proge,

Daniel Ozmo: Jetnik iz koncentracijskega taborišča Jasenovac, 1942

Vstaja v Bosni), v drugih (Počitek, Kolona, Patrulja) pa mu je uspelo ustvariti zanimivo zlitje t. i. partizanske pokrajine in borcev v njej.

Drugi umetniki-partizani so zastopani na naši razstavi z manj deli. Maria Mikulića predstavlja portret politkomisarja Ananija Manojlovića, Radenka Miševića kvalitetna risba Padli borec, Nado Novaković pa prisrčen akvarel Na planini Grmeč. Vladimir Vojnović je med drugim narisal dve stavbi v zgodovinsko pomembnem mestu Jajce, tisto, v kateri je delovalo Predsedstvo ZAVNOBiH in hišo v kateri je prebival maršal Tito.

Nam se zde še posebej pomembna dela umetnikov-internirancev zloglasnih taborišč. Zapuščino Daniela Ozme tvorijo predvsem portreti sotrpinov. Med njimi je tudi kvalitetna oljna podoba kiparja Slavka Brilla. Muhameda Kulenovića predstavljata portret Lavoslava Šrajerja iz taborišča Kerestinec, ohranile pa so se nam tudi risbe ljudi z družbenega dna, ki so v Jasenovcu ustreljeni Milevi Mitrović nastale v okupiranem Sarajevu. Kmalu po vojni se je Mica Todorović oddolžila žrtvam taborišč Jasenovac in Gradiška s kvalitetnimi akvareli.

Razstava Bosensko-hercegovski slikarji-partizani je prav gotovo poglobila naše znanje o dejavnosti umetnikov v revoluciji in narodnoosvobodilnem boju jugoslovanskih narodov, takšna razstavna politika obeh muzejev pa priča tudi o načrtnem delu za temeljitejšo spoznavanje naše revolucionarne dediščine.

Črtomir Šinkovec

Tito 1892 — 1937 — 1977

Pomembnosti letošnjega zgodovinsko jubilejnega leta — 85-letnica tovariša Tita, 40-letnica njegovega vstopa v vodstvo Komunistične partije Jugoslavije ter 40-letnica ustanovnega kongresa Komunistične partije Slovenije, se zavedajo domala vsa uredništva časopisov, revij in založb. Temu primerno se tudi prizadevajo počastiti te zgodovinske obletnice s spominskimi, zgodovinsko-političnimi prispevki, razpravami, esei in knjigami.

Tako je tudi Državna založba Slovenije pred kratkim izdala knjigo s preprostim, toda pomenljivim naslovom: *Tito 1892—1937—1977*. V njej je Ivan Bratko zbral eseiščne prispevke treh eminentnih avtorjev, ki jih sicer že poznamo, vendar po svoji vrednosti in tehtnosti sodijo v samostojno knjigo, saj povezujejo, razčlenjujejo, dokumentirajo, označujejo in obravnavajo kot celoto tri velika Titova obdobja: Tito kot ideolog in revolucionarni voditelj KPJ, Tito kot strateg in taktik naše ljudske vstaje, osvobodilne vojne in revolucije, Tito kot ustvarjalec povojnega obdobja in socialistične preobrazbe Jugoslavije.

Kot rečeno, v knjigi objavljene prispevke več ali manj že poznamo, vendar po tehtnosti in temeljitosti sodijo v tak izbor, saj so izbiratelj Ivana Bratka pri izboru vodila posebna merila in je dal prednost političnim prispevkom. V obilici tovrstnega gradiva v naši in tuji publicistiki, se je odločil za najboljše izpod peres domačih avtorjev — kvaliteto potrjujejo že njihova imena. V izboru prispevkov so na zelo jasn in dojemljiv način prikazana najpomemb-

nejša obdobja Titovega življenja, zaobsežena v celoto, poudarjene so tudi najznačilnejše odločitve.

V uvodu knjige je prispevek Edvarda Kardelja: Tito in komunistična partija Jugoslavije (Govor na slavnostni seji CK ZKJ 28. decembra 1967). Avtor v tej razpravi z lastno sposobnostjo podrobno razčlenjuje družbena dogajanja in v njih osvetljuje delovanje KPJ v zadnjih štiridesetih letih in hkrati v njej osrednjo revolucionarno ustvarjalno osebnost — tovariša Tita. Miroslav Krleža je uvrščen v knjigo s prispevkom Titova vrnitev 1937, ki je bil prvič objavljen leta 1952. V sestavku se seznanimo s Titovo vrnitvijo po devetih letih iz zapora in po sili bivanja v tujini, z njegovo dozorelostjo v moža, ki v mračnosti stare Jugoslavije vé, kaj hoče. Tudi prispevek Josipa Vidmarja *Lik maršala Tita* že poznamo, saj smo ga brali že kot partizani leta 1944, medtem ko je drugi Vidmarjev prispevek *Govor o Titu* bil povedan na letošnjem Sterijinem pozorju. Knjigo zaključuje razprava Edvarda Kardelja *Politična in vojaška strategija narodnoosvobodilne vstaje in socialistične revolucije v Jugoslaviji in Titova ustvarjalna vloga v njenem koncipiranju in realiziranju*. Vzpodbuda za ta zapis izhaja še iz letošnjega leta, ko je bil podeljen naslov doktorja vojaških znanosti tovarišu Titu.

Lahko rečemo, da je imel Ivan Bratko pri izboru iz obilice gradiva srečno roko. Iz najvišje stopnje naše publicistike je združil v knjigo najpomembnejše prispevke, ki so kot taki, združeni v knjigo, bralcu lahko dosegljivi in pomenijo lep prispevek k velikim jubilejem v letošnjem letu.

Knjiga o Richardu Sorgeju, obveščevalcu stoletja

Pri založbi Borec je nedavno izšla knjiga Hansa Otta Meissnerja: *Sorge — »roman na podlagi resničnih dogodkov«*, v prevodu Janke Modra in v opremi Matjaža Vipotnika. To je že druga knjiga na temo Sorge, ki je izšla pri tej založbi. Že leta 1967 je izšla knjiga Mihaila Marića: *Sorge, obveščevalec stoletja*, v prevodu Cvetka Zagorskega. Tolikšni publiciteti se ne smemo čuditi, saj je o Sorgeju doslej izšlo že vrsto biografij in romanov, srhljiva zgodba je navdihnila celo film. Temu se prav tako ne smemo čuditi, saj je bil Sorge eden izmed najbolj znamenitih obveščevalcev druge svetovne vojne. Bil je obveščevalec zaradi vere v idejo, v zmago nad fašizmom, zato je tudi vse svoje sposobnosti posvetil ohranitvi tedaj edine socialistične dežele.

Kdo je bil Richard Sorge? Vsekakor izreden človek. Bil je potomec nemških klasičnih socialistov, rojen v nemški družini v Sovjetski zvezi. Po izobrazbi je bil inženir, razen tega pa je znal poleg nemščine in ruščine še vrsto tujih jezikov, toda po nazoru je bil marksist in globoko prepričan komunist. Njegova intelektualna sposobnost in spretnost se je pokazala že v tem, da je kot prišlek iz Sovjetske zveze, dobil zaposlitev kot dopisnik časopisa *Frankfurter Zeitung* na Japonskem, kar mu je omogočalo kritje in dostop v najrazličnejše kroge, zlasti še, ker je bil lep in postaven fant. Okrog sebe si je z izredno intelektualno prodornostjo organiziral obveščevalno mrežo sposobnih, predanih in požrtvovalnih obveščevalcev, ki je nemoteno delovala polnih devet let, vse do njegove aretacije. Kot nemški časnikar si je pridobil tudi zaupanje nacistov in to mu je omogočilo dostop do najbolj tajnih dokumentov. Pri tem mu je pomagalo osebno prijateljstvo z nemškim veleposlanikom v Tokiu, Eugenom Ottom.

Japonska je bila članica osi Rim—Berlin—Tokio, s tem pa seveda v tesnem zavezništvu in prijateljstvu z nacistično Nemčijo. Prijateljstvo z veleposlanikom Ottom je Sorgeju pripomoglo v navezovanju stikov z najvišjimi predstavniki Japonske in s tem tudi vpogled v namere japonske politike. Ob tem pa si je pridobil še japonskega sodelavca Hotsumi Ozaki, ki je kot časnikar de-

lal pri dnevniku *Asahi*, enem izmed osrednjih tokijskih listov.

V krogu takih prijateljev in s takó razpredeno obveščevalsko mrežo, so prišli Sorgeju v roke najzaupnejši podatki, na podlagi katerih je lahko zatrdno sklepal o japonski vojaški strategiji. Sorge je na ta način že teden dni pred nacističnim napadom, sporočil v Moskvo natančen datum in celo uro tega napada. Toda diktator Stalin je bolj kot Sorgeju veroval v prijateljstvo s Hitlerjem vse dotlej, ko je nacistična armada že vdrla na ozemlje Sovjetske zveze in so nemški bombniki že rušili nezaščiten sovjetska mesta in vasi. Toda ko je bila Sovjetska zveza v hudi stiski in so nemški tanki mandrali vse pod seboj že pred Moskvo in Leningradom, je Stalin prisluhnil rešilnemu Sorgejevemu sporočilu, da Japonci ne nameravajo razširiti fronte proti Sovjetski zvezi, temveč da se bodo iz zasedene Kitajske usmerili proti Indokini. Tedaj je diktator v Moskvi poklical divizije z daljnovzhodnih meja. Le-te so odlično posegle v boje pred Moskvo in v stalingrajski bitki, kjer se ni odločila zmaga samo na vzhodnem bojišču, temveč se je preokrenila zmaga druge svetovne vojne na stran zaveznikov. V nekem smislu je k temu pripomogel tudi Sorge, kar je plačal s svojim življenjem.

Kot rečeno je v zvezi s Sorgejevo obveščevalsko dejavnostjo napisanih več knjig (sam Stalin je o Sorgeju prepovedal kakoli pisati, da bi ne bila zasenčena njegova slava), ki s pomočjo še živečih prič (Karla Kindermanna, ki je bil uradni tolmač na nemškem veleposlaništvu v Tokiu, Maksa in Ane Klausen in drugih), pišejo o Sorgeju najrazličnejše senzacionalne verzije, češ, da so Japonci Sorgeja zamenjali z Američani za določene protiusluge, drugi spet zatrjujejo, da ga je dal umoriti sam Stalin, in tretja verzija govori, da so ga Japonci tajno spravili v Sibirijo in ga spustili na »svobodo« v zameno, da bo Sovjetska zveza ostala do Japoncev nevtralna do konca druge svetovne vojne, kar je bilo tudi res vse do zadnjih dni vojne. V resnici pa je japonska vojaška obveščevalna služba prišla Sorgeju na sled čisto po naključju. To je bilo

kot strela z jasnega. Njega in Ozakija so obsodili na smrt in obesili 7. novembra 1944, torej prav na dan obletnice oktobrske revolucije in ko je Japonska še uživala sovjetsko nevtralnost.

V uvodu smo omenili dve knjigi o Sorgeju, nas pa pri tem seveda zanima, kakšna je razlika pri obdelavi iste teme in snovi. Mihailo Marić je predvsem izhajal iz občudovanja vrednega obveščevalca, ki se je žrtvoval za idejo in postavil vse svoje obveščevalske sposobnosti v prid Sovjetski zvezi, tedaj še edini socialistični državi.

Hans Otto Meissner, ki je bil tiste čase na nemškem veleposlaništvu v Tokiu šef protokola, je v obdelavi snovi manj superlativen, bolj stvaren in objektivni. Snov, ki je seveda privlačna in zanimiva, skuša predstaviti človeško obarvano, živo, neposredno kot o svojem delovnem tovarišu. V pričevanju o slikovitem dogajanju je še marsikaj nepojasnjene, zastrtega. Sorgeja nam predstavi kot nekoliko nenavadnega, doma-

la čudaškega človeka, ki je svojo pozornost posvečal predvsem pijači, jedachi in lepim ženskam. Seveda je bila ta nenavadnost in čudaštvo zgolj kulisa za resnično dejavnost. Skoraj do zadnjega Sorge ni vzbujal nobenega suma, japonska vojaška policija ga je dobila v pest, ko je zasliševala njegovo prijateljico Hanako Išii v neki drugi zadevi, pa se je zagovorila, da ko spremlja Sorgeja k morju, ga počaka na obali, toda ko se on vrne iz čolna na morju, da vselej raztrga neke papirje na drobne kosce. To je bila za policijo prva sled. Kmalu nato so odkrili čoln z oddajnikom, kjer je oddajal Sorgejeva poročila Maks Clausen, strasten ribič, ki je »deloval« na Japonskem kot zastopnik nekega nemškega podjetja.

Richard Sorge je zaradi svojega žrtvovanja za idejo, zaradi svoje vere v zmago nad fašizmom, vreden občudovanja. Žal, da njegova žrtev ni prihranila milijone življenj, saj je Stalin bolj zaupal Hitlerju kot pa verjel svojim zvestim in predanim ljudem.

Slavko Rupel

Dve knjigi: Komandant Stane in Velika preizkušnja

Pri založbi Borec sta izšli dve novi dokumentarni knjigi: prva je zbornik posvečen komandantu Stanetu (urednika Anton Bebler in Peter Stante-Skala), druga pa je knjiga Velika preizkušnja, knjiga o uporju v delu Savinjske doline, na področju občin Zalec in Mozirje (avtor Rado Zakonjšek). Obe knjigi pomenita tehten doprinos k literaturi o našem osvobodilnem boju.

Naravnost neverjetno je, da v vseh tridesetih in več letih po osvoboditvi nismo dobili knjige, ki bi podala zaokroženo podobo legendarnega partizanskega komandanta Franca Rozmana-Staneta. In da so, kot izzveo iz nove knjige, celo razni članki in sestavki o njem, prinašali netočne podatke. Res je bilo še nekaj let Stanetovega kratkega življenja premalo razjasnjenih, toda to ni opravičilo, da se nihče ni lotil tega dela. Zato nas tudi sedanja knjiga, posvečena komandantu Stanetu, ne more povsem zadovoljiti. Urednika sicer v svoji uvodni

besedi pojasnjujeta, da sta sprva mislila na knjigo, ki jo bo napisal en sam avtor. Pokazalo pa se je, da za to ni pogojev. In tako je nastal zbornik, ki sicer prinaša skoraj petdeset sestavkov raznih avtorjev, posvečenih komandantu Stanetu, zbornik, ki v kronološkem redu sestavkov vendar daje neko kolikor toliko zaokroženo podobo osebnosti, kateri je posvečen, ki pa vendarle še ni tisto, kar bi morali o komandantu Stanetu že imeti: biografijo, roman, enovit prikaz njegovega vojaškega in političnega udejstvovanja, monografijo ali kaj podobnega, saj sama osebnost, strnjeno življenje, nabito z dogajanjem in njegov pomen ter edinstvena vloga v osvobodilnem boju nudita naravnost izjemno snov za tako ali drugačno delo. To, da takega dela nimamo in ga žal v kratkem najbrž še ne bomo dobili, pa seveda ne pomeni, da je knjiga, ki je zdaj pred nami, neustrezna. Nasprotno. Knjiga je izredno spretno kombinirana, lepo

urejena in v resnici daje kar največ more o življenju in delu legendarnega partizanskega poveljnika. Čeprav vsi avtorji, ki so obljubili svoje prispevke, obljube niso izpolnili in čeprav je bilo treba nekatera obdobja posebej raziskati, nekatera obdobja Stanetovega življenja pa še vedno niso raziskana kljub tej knjigi, je vendar s knjigo prikazana podoba partizanskega komandanta in osvetljena osebnost, ki meji že na legendo. Prispevki, pa naj bodo to govor Borisa Kidriča ob Stanetovem pogrebu, ali spominski zapis nekega borca, ali razmišljanja Sergeja Kraigherja, ali pa biografija Stanetove mladosti izpod peresa Mileta Pavlina so vendar tako harmonično ubrani, da nas razlike v vsebini, načinu pripovedi, stilu in mišljenju niti ne motijo. Posebno še, ker se iz vseh sestavkov vendarle vidi osnovna misel, ki sta jo skrbna urednika imela pred seboj: pričevanja nekdanih soborcev naj predstavijo komandanta Staneta in ga približajo današnjemu človeku, mlademu in onemu, ki se je boril med vojno, kot človeka iz ljudskih množic, ki je znal voditi oboroženo ljudstvo in na čelu ljudskih množic tudi zmagovati. Zajetna knjiga prispevkov posvečenih partizanskemu komandantu Stanetu pomeni torej sicer odličen poskus nadomestila poglobljenega dela o njem, sama na sebi pa predstavlja vendarle zaokroženo osvetlitev življenja in bojevanja človeka, ki je najbrž v zgodovini slovenskega naroda edinstven.

Rada Zakonjška knjiga Velika preizkušnja je seveda bistveno drugačna. To je zajetno dokumentarno delo o osvobodilnem

boju v delu Savinjske doline. Gre seveda bolj za kroniko osvobodilnega boja, kakor pa za pravo zgodovino. Zaradi tega pa knjiga ni nič manj pomembna. Prinaša nam skrbno in s trudom zbrano gradivo, ki osvetljuje osvobodilni boj, usode slovenskih ljudi v njem in ki pomeni za bodoče zgodovinarje o tem koščku slovenske zemlje dragoceno gradivo. Knjiga je urejena kronološko in se začneja z mračnimi dnevi okupacije in veliko preizkušnjo, kakor avtor naziva odločilno leto 1941, končuje pa z zaključnimi boji maja 1945. Posebej pa je obdelana posamezna tematika, kot saniteta, rast ljudske oblasti, zborovanja OF in drugo. Knjiga je zato nekoliko neenotna, kar priznava tudi avtor sam. Zlasti še, ker je avtor vključil v svojo strogo dokumentarno pripoved tudi nekaj reportažnih zapisov in pričevanj neposrednih udeležencev osvobodilnega boja. To je bil sicer tudi avtor, vendar sam osebno ne izstopa iz pripovedi, tako da ostaja vseskozi kot vesten, natančen kronist, zapisovalec dogajanj in opisovalec razkritih usod ter doseženih spoznanj. Vsekakor je opravil s knjigo veliko delo, saj pisanega gradiva skoraj ni, ustne vire in spominsko gradivo pa je bilo treba šele zbrati. Zajetna knjiga večjega formata pomeni torej tehten Zakonjškov prispevek o osvetlitvi osvobodilnega boja v delu Savinjske doline, pomeni ohranitev dragocenega zgodovinskega gradiva, ki ga je avtor marljivo zbral in obdelal, pomeni pa tudi oživitev spomina na vse žive in padle partizanske borce, ki so s svojim pogumnim bojem pomagali kovati svobodo.

Dr. Miroslav Stiplovšek

Dr. Milan Ževart: Narodno-osvobodilni boj v Šaleški dolini

Pred letošnjim praznikom OF je pri Partizanski knjigi izšla obsežna monografija o narodnoosvobodilnem boju v Šaleški dolini dr. Milana Ževarta, ravnatelja Muzeja narodne osvoboditve in docenta na Pedagoški akademiji v Mariboru. To je hkrati peta knjiga iz zbirke Knjižnica OF (doslej so izšla dela Rudija Vogriča, Boj Belo-

kranjcev — leta 1973, dr. Frana Juriševiča, Partizansko gospodarstvo na Primorskem, Zorana Hudalesa, Občina Trebnje v NOB ter Sonje Reisp, Kričič — radio Osvobodilne fronte 1941 — 1942, vse tri so izšle leta 1975). To zbirko ureja komisija za zgodovino sveta za razvijanje revolucionarnih tradicij pri predsedstvu republiškega odbora

ZB NOV Slovenije v sodelovanju s koordinacijskim odborom nekdanjih aktivistov pri republiški konferenci SZDL Slovenije. Na njuno pobudo je leta 1973 izšla brošura Pregledni orisi narodnoosvobodilnega boja na območjih Slovenije (Problematika in nekaj napotil), ki naj bi bila opora piscem del v zbirki Knjižnica OF, da bi svoja dela pisali na temelju treh načel: celovitosti, dokumentarnosti in objektivnosti. Le v primeru, da bodo pregledani orisi NOB na posameznih zaokroženih območjih zajeli celovito in sistematično vse dogajanje v nekem obdobju ter ga dokumentirali z ustreznimi viri in literaturo, in da bodo pisani po načelih kritične zgodovinske metode, bomo dobili monografije, katerih rezultate bomo lahko dobro porabili za pisanje sinteze razvoja NOB po posameznih pokrajinah in v slovenskem okviru. »Celovitejše in tehtnejše zgodovine narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem ne bo mogoče napisati, dokler ne bomo raziskali dogajanj na posameznih območjih ter prikazali razlik v intenzivnosti in prispevek ljudskih množic v štiriletnem boju. V takih delih se bodo tudi najbolj izrazito pokazale posebnosti na političnem, vojaškem, gospodarskem, kulturnem in prosvetnem področju ter na drugih področjih razvoja narodnoosvobodilnega boja: pokazale se bodo številne oblike udeležbe in sodelovanja Slovencev v narodnoosvobodilni vojni.« Te uvodne ugotovitve iz navedene publikacije dovolj zgovorno poudarjajo pomen del te vrste, pri čemer naj ugotovimo, da je dosedanje preučevanje NOB v posameznih krajih ali na zaokroženih območjih doseglo precejšen obseg, sicer manjši kot pri raziskovanju zgodovine narodnoosvobodilnih enot, toda doseženi rezultati so kakovostno zelo različni. Povečini so prikazani le posamezni vidiki NOB in še ti ne neenakomerno, različni pa so tudi v metodološkem pogledu. Številni prispevki o krajevni zgodovini pa nam dajejo v glavnem le dragoceno gradivo, ki naj pomenijo tudi novo kakovost in poglobitev preučevanja NOB »na terenu«. Ta dejstva se nam je zdelo potrebno poudariti zato, ker smo z monografijo dr. Ževarta, Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini dobili delo, ki bo lahko zgled za pisanje preglednih orisov NOB po posameznih območjih, pri čemer je seveda razumljivo, da iz objektivnih in subjektivnih vzrokov ne bo mogoče v vseh pogledih slediti temu »vzroku«. Vsekakor pa bo konkretno Ževartovo delo lahko piscem takih monografij pri reševanju nji-

hovich zahtevnih nalog v marsičem boljša opora kot so le teoretična napotila. Tako kot se je pokazalo pri zbirki Knjižnica NOV in POS pa seveda tudi za dela iz Knjižnice OF pričakujemo, da bodo pisci pokazali tudi nekatere nove prijeme.

Ževartova monografija o NOB v Šaleški dolini je rezultat njegovega dolgoletnega požrtvovalnega in vztrajnega raziskovanja, ki se je začelo že v njegovih študentovskih letih z diplomsko nalogo v seminarju pri prof. dr. Metodu Mikužu na filozofski fakulteti. Nato je ob svojem muzejskem in drugem delu bolj ali manj intenzivno nadaljeval z zbiranjem in preučevanjem gradiva o zgodovini NOB v Šaleški dolini. Objavil je več prispevkov o posameznih problemih, leta 1966 pa je izdal tudi pregled razvoja NOB v Šaleški dolini v delu Od vstaje do zmage. Končno je to temo obdelal kot doktorsko disertacijo, ki jo je leta 1974 uspešno obranil na filozofski fakulteti v Ljubljani. V njeni pripravi za tisk pa jo je še obogatil z novimi podatki. Obsežno monografijo (681 strani) je razdelil na deset poglavij. V uvodnem poglavju je obdelal vse pomembne dejavnike (geografske razmere, socialno strukturo ter politično opredelitev prebivalstva, gospodarski položaj, revolucionarno delavsko gibanje, delovanje Kulturbunda itd.), ki so vplivali na začetke in razvoj NOB v Šaleški dolini, v drugem poglavju je vsestransko obdelal okupatorjevo politiko in ukrepe, v nadaljnjih sedmih poglavjih je prikazal razvoj narodnoosvobodilnega boja v Šaleški dolini od začetnih priprav za vstajo do osvoboditve, v sklepnem poglavju pa je opisal še partizanske ustanove (sanitetni objekti, tehnike, kurirske postaje, obveščevalne točke, gospodarske ustanove), ki so v letih 1944/45 delovale na šaleškem območju.

Periodizacija je smotrna in za mejnike obdobja je izbral prelomne dogodke v razvoju NOB v Šaleški dolini. Posamezna poglavja je sklenil z zaključki pomembnega dogajanja v obravnavanem času. V dodatku je dr. Ževart na kratko prikazal še problematiko virov in literature, pri čemer naj poudarimo, da je imel na voljo le malo literature in je delo napisal predvsem po virih. Prav s posebno skrbnim zbiranjem različnih kategorij virov je piscu uspelo NOB na šaleškem območju prikazati zares vsestransko, temeljito in tudi kritično. Opozorili bi zlasti na veliko Ževartovo prizadevanje za zapolnitev vrzeli v partizanskem in okupatorjevem arhivskem gradivu z zbiranjem podatkov »na terenu« (dnevniki, kronike, ankete, ustna pričevanja), ki jih je uporabil z vso kritičnostjo. Izredno obsežne opombe (skupaj jih je okrog

1250) v katerih je pojasnil tudi svoja stališča o verodostojnosti virov, izpričujejo, da si je vsako svojo ugotovitev prizadeval dokumentirati s kar največ viri, medtem ko je literaturo uporabljal v glavnem le za splošne podatke in za primerjave. Vrednost Ževartovega dela še povečujejo skrbno izbrane fotografije in skice ter seznam padlih borcev in žrtev fašističnega nasilja iz Šaleške doline, uporabnost pa olajšuje kazalo osebnih imen.

Pisec je uvodoma opozoril, da je želel v svojem delu poudariti množičnost narodnoosvobodilnega boja »in zato seveda ni bilo mogoče naštetih vseh njegovih postojank in sodelavcev, partizanov in aktivistov, članov odborov organizacij osvobodilnega gibanja in drugih sodelujočih in njihovega deleža«. V tem pogledu bodo lahko njegovo delo dopolnile zlasti takoimenovane krajevne kronike. Prevelike nadržnosti bi v marsičem zameglile prikaz poglobitnih oblik in posebnosti NOB v Šaleški dolini, ki je dala glede na število prebivalcev več žrtev za svobodo kot je slovensko pov-

prečje. Dr. Ževart je našel pri svojem delu dobro oporo pri odboru ZZB NOV Velenje in pri odboru nekdanjih aktivistov šaleško-mislinjskega okrožja. Poudariti moramo, da brez tesnega sodelovanja med pisci in temi odbori, kljub še tako dobri zasnovi in metodologiji, ne bo zadovoljivih rezultatov, kajti številnih problemov in procesov brez zbiranja pričevanj aktivistov in njihove pomoči pri dopolnjevanju in pojasnjevanju arhivskih ter drugih virov ne bo mogoče vsestransko osvetliti.

Ob sklepu naj še poudarimo, da monografija dr. Ževarta ne daje le poglobljene podobe NOB v Šaleški dolini in ni le soliden prikaz številnih posebnosti, ki so rezultat specifičnih razmer na obravnavanem območju, temveč daje mestoma tudi tehtne odgovore na nekatera ključna vprašanja razvoja NOB na Štajerskem. Prav Ževartovo delo nam torej kaže, kako pomembne so študije o NOB na manjših območjih v procesu nastajanja znanstvene sinteze NOB na Slovenskem.

Bibliografija

V oceno smo prejeli

Dr. Milan ŽEVART: *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini*. Knjižnica OF 5. Opremila Pavle Učakar. Tehnično uredil Jože Čertalič. Založila v nakladi 3500 izvodov Partizanska knjiga v Ljubljani in občinski odbor ZZB NOV Velenje. Knjiga je izšla s finančno pomočjo Kulturne skupnosti Slovenije. Ljubljana 1977.

Tito 1892—1937—1977. Zbornik. Prispevke Edvarda Kardelja, Miroslava Krleže in Josipa Vidmarja izbral Ivan Bratko. Prevedli Andrej Dolinšek, Franček Safar in Janko Štajnbaher. Opremila Nadja Furlan. Založila Državna založba Slovenije. Ljubljana 1977.

Tone SVETINA: *Ukana I*. 6. natis. Izbrana dela. Opremila ing. arh. Nadja Furlan. Izdala in založila Založba Borec. Ljubljana 1977.

Tone SVETINA: *Ukana II*. 6. natis. Izbrana dela. Opremila ing. arh. Nadja Furlan. Izdala in založila Založba Borec. Ljubljana 1977.

Tone SVETINA: *Ukana III*. 6. natis. Izbrana dela. Opremila ing. arh. Nadja Furlan. Izdala in založila Založba Borec. Ljubljana 1977.

Tone SVETINA: *Ognjeni plaz*. Izbrana dela. Romansirana kronika jurišnega bataljona 31. divizije NOV in POJ. Opremila ing. arh. Nadja Furlan. Izdala in založila Založba Borec. Ljubljana 1977.

Tone SVETINA: *Orlovo gnezdo*. Izbrana dela. Opremila ing. arh. Nadja Furlan. Izdala in založila Založba Borec. Ljubljana 1977.